

Multidisciplinary Research Journal "Olcinium"
Multidisciplinarni Istraživački Časopis "Olcinium"
Revista Kërkimore Multidisciplinare "Olcinium"

SOCIAL SCIENCES SESSION

ISSN 2661-2674 (Online)
Volume 11. Nr. 1 (2022):
October www.olcinium.me

NEWSROOM BOARD

Prof.Dr.Diana Shehu

Agricultural University of Tirana, Faculty of Economy & Agribusiness, Tirana/Albania

Prof. Dr. Piotr Pietrzak

Sofia University “St. Kliment Ohridiski”, Bulgaria

Academician PhD Slobodan Nešković

University Business Academy in Novi Sad, FIMEK;

Prof. Dr. Tibbor Petres

Department of Statistics, Faculty of Economics of the University of Szeged, Hungary

Prof. Dr. Sonia Vitanova Srezova

Department of Foreign Languages, English Branch “Ss. Kliment Ohridski” University, North
Macedonia

Editor of the Scientific Magazine MA.

Mr. Artan Osmanović

Publishing house:

Euro Project –Montenegro

SCIENTIFIC COMMITTEE

- Prof. Dr. Konstantin Pochivalov, (Russia)
- Prof. Dr. Nevenka Žarkić-Joksimović, (Serbia)
- Prof. Dr. Slađana Benković FON (Serbia)
- Prof. Dr. Dragoljub Jankovic (Montenegro)
- Prof. Dr. Anatoly Avdenko (Ukraine)
- Prof. Dr. Valentin Nedeff (Romania)
- Prof. Dr. Constantin Bungau (Romania)
- Prof. Dr. Vladimir P. Sergienko (Belorus)
- Prof. Dr. Predrag Dašić (USA)
- Prof. Dr. Hidajet Shehu (Albania)
- Prof. Dr. Laszlo Karpati (Hungary)
- Prof. Dr. Akhter Alham (India)
- Prof. Dr. Brilanda Bushati (Albania)
- Prof. Dr. Seadin Xhaferi (Macedonia)
- Prof. Dr. Astrit Mehmeti (USA)
- Prof. Dr. Kerstin Bree Carlson (Danska)
- Prof. Dr. Robert Dimitrejski (Macedonia)
- Prof. Dr. Michael Minch (USA)
- Prof. Dr. Muharem Karamujić (Bosnia and Herzegovina)
- Prof. Dr. Arben Malaj (Albania)
- Prof. Asc. Dr. Blerta Dragusha (Albania)
- Prof. Dr. Niké Wentholt (Netherland)
- Prof. Dr. Drita Kruja (Albania)
- Prof. Dr. Laszlo Karpati (Hungary)
- Prof. Dr. Miodrag Brzaković (Serbia)
- Prof. Asc. Dr. Darko Lacmanović (MNE)
- Prof. Dr. Salvator Bushati (Albania)

- Prof. Dr. Sofronija Miladinoski (Macedonia)
- Prof. Dr. Daniel Dobrev, (Bulgaria)
- Prof. Dr. Sampurna Mehta (India)
- Prof. Dr. Heinrich Meister (Switzerland)
- Prof. Dr. Jusuf Mustafai (Macedonia)
- Prof. Dr. Radovan Stojanović (MNE)
- Prof. Dr. Biljana Ciglovska (Macedonia)
- Prof. Dr. Artan Nimani (Kosovo)

Contents

BORXHI PUBLIK DHE KONSUMI PRIVAT NË BALLKANIN PERENDIMOR	6
Ma.Geraldina Zoga	
THE IMPACT OF COMPUTER VISION ON OUR PERCEPTION OF THE WORLD AROUND US	23
Ejup Rustemi	
NATURAL LANGUAGE PROCESSING AND ITS IMPACT ON HOW WE COMMUNICATE	30
Ejup Rustemi, Mefail Tahiri	
GJUHA E MUHAXHIRËVE NË KOSOVË	36
MA. Diellza Hoxha	
TECHNOLOGY BETWEEN CONCEPT AND UNDERSTANDING – DEFINING THE ROLE OF PHILOSOPHY OF INFORMATION	45
Mefail Tahiri, Ejup Rustemi	
PAY AS GO SOCIAL SECURITY SCHEME AND PUBLIC FINANCES, ALBANIA CASE STUDY.....	50
Nevila Mehmetaj	
THE IMPACT OF THE PANDEMIC CRISIS ON THE ECONOMY, WITH SPECIAL EMPHASIS ON THE REPUBLIC OF NORTH MACEDONIA.....	64
Prof.Dr.Neritan Turkeshi	
Qamil Kovaçi	
STANDARDET NDËRKOMBËTARE TË AUDITIMIT.....	71
Ma.Geraldina Zoga	
REMITTANCES - IMPORTANCE AND EFFECT IN THE ECONOMY - THE CASE OF KOSOVO.....	84
Dr.sc. Agim BERISHA	

BORXHI PUBLIK DHE KONSUMI PRIVAT NË BALLKANIN PERENDIMOR

Ma.Geraldina Zoga

Profit Plus Shkoder

zogageraldina@gmail.com

Abstrakti

Duke e marrë parasysh se vendet e zhvilluara përballen me një ekonomi të planifikuar dhe të zhvilluar makroekonomike ku pothuajse asgjë nuk mungon, sikur të gjithë shtetet në botë të kishin këtë mundësi të zhvillimit makroekonomik, por ekzistojnë shtete të cilat përballen ende me një ekonomi e cila kërkon një ristrukturim dhe zhvillim makroekonomik me të detajuar, ku në këto shtete njerëzit përballen me një papunësi të lartë, me një politikë fiskale dhe monetare në zhvillim, ku shteti është i detyruar të marrë borxh qoftë i brendshëm apo i jashtëm, ku ky i fundit është më shumë i favorizuar.

Qëllimi i këtij punimi është që përmes kësaj analize të tregojmë efektin që borxhi publik ka në konsumin privat me theks të veçantë tek vendet në tranzicion, ku do të shpjegohen faktoret që do të ndikojnë të konsumi privat, llojet e borxheve të cilat shteti i merr parasysh. Do të analizohen më në detaje vendet e rajonit, të cilat shtete përballen më këtë problem. Po ashtu do të analizohet në detaje edhe shteti ynë Kosova, çfarë marrëdhënie egziston në mes borxhit publik dhe konsumit privat.

Realizimi i këtij hulumtimit do të bëhet me softverin statistikor STATA, si variabël e varur është Konsumi Privat, ndërsa si variabla te pavarura janë: Borxhi i Qeverisë, Formimi i Kapitalit Fiks Bruto, Investimet e Huaja Direkte, Inflacioni i Çmimeve të Konsumit, Eksporti i Mallrave dhe Shërbimeve dhe Rritja e PBB-së. Ky punim është një përmbledhje e informacionit nga burime të shumta me qëllim të ofrimit të një përshkrimi të realitetit me të cilin përballen shtetet në tranzicion me rastin e marrjës së borxhit.

Fjalë kyçe: Borxhi publik, Konsumi privat, Vendet në tranzicion, Borxhi i Qeverisë, Formimi i Kapitalit Fiks Bruto, Investimet e Huaja Direkte, Inflacioni i Çmimeve të Konsumit, Eksporti i Mallrave dhe Shërbimeve dhe Rritja e PBB-së.

JEL Code: C58, E21, E62, H54, H60, P27

Abstract

Given that developed countries face a planned and developed macroeconomic economy where almost nothing is missing, as if all countries in the world had this opportunity for macroeconomic development, but there are countries that still face an economy which requires a more detailed macroeconomic restructuring and development, where in these countries people face high unemployment, a developing fiscal and monetary policy, where the state is forced to borrow either internally or externally, where the latter is more favored.

The purpose of this paper is to show through this analysis the effect that public debt has on private consumption with special emphasis on countries in transition, which will explain the factors that will affect private consumption, the types of debts that the state takes into account. . The countries of the region, which countries face this problem, will be analyzed in more detail. Our state of Kosovo will also be analyzed in detail, what is the relationship between public debt and private consumption.

The realization of this research will be done with STATA statistical software, as dependent variable is Private Consumption while as independent variables are: Government Debt, Gross Fixed Capital Formation, Foreign Direct Investment, Consumer Price Inflation, Export of Goods and Services and GDP Growth.

This paper is a summary of information from multiple sources in order to provide a description of the reality faced by countries in transition when it comes to borrowing.

Keywords: Public Debt, Private Consumption, Countries in Transition, Government Debt, Gross Fixed Capital Formation, Foreign Direct Investment, Consumer Price Inflation, Exports of Goods and Services, and GDP Growth.

JEL Code: C58, E21, E62, H54, H60, P2

Hyrje

Ky punim diplome është një përpjekje për të ofruar një tërësi informatash të marra nga burime të ndryshme me qëllim të përpilimit të një materiali kompakt që do të shërbejë si udhëzues për secilin individ që synon të përfitojë njohuri rreth borxhit publik si indikator në konsumin privat tek vendet në tranzicion. Duke pasur parasysh se shteti përballet sfida të ndryshme e posaçrisht në lidhje me kthimin e borxhit me theks të veçant borxhet e jashtme.

Përmes analizave të ndryshme do të nxjerret në pah rëndësia e secilës variabël që ndikon tek konsumi privat, në mënyrë që shteti të këtë parasysh se cilët indikatorë ndikojnë më shumë dhe cilët më pak.

Borxhi publik dhe konsumi privat në ballkanin perëndimor

Vendet e Ballkanit Perëndimor gjatë gjithë periudhës së tranzicionit gradualisht janë konvergjuar në BE. Sidoqoftë, për shkak të arsyeve të ndryshme, përfshirë çështjet kalimtare, faktorët makroekonomikë si dhe goditjet e brendshme dhe të jashtme, konvergjenca reale e rajonit të vendeve të Ballkanit Perëndimor në mesataren e BE-së është relativisht e ngadaltë. Kriza e fundit globale krijoi një mjedis specifik për procesin e konvergencës të ekonomive të vendeve të Ballkanit Perëndimor. Të dhënat e fundit në dispozicion treguan se konvergjenca e vendeve të Ballkanit Perëndimor në nivelin mesatar të PBB-së për frymë në barazinë e fuqisë blerëse në BE është ende mjaft e ulët dhe është e krahasueshme vetëm me nivelin e konvergencës së disa Shteteve Anëtare më pak të zhvilluara pas hyrjes së tyre në BE. Analiza e konvergencës reale në periudhën para dhe pas krizës globale tregon për ndryshime në dinamikën e konvergencës me një ngadalësim të konvergencës mesatare e cila u përgjysmua gjatë krizës, përveç rënies ekonomike që kriza i shkaktoi ekonomisë së BE-së.

Megjithëse zgjerimi i deficitit buxhetor dhe borxhi publik mund të jenë mbështetës i konvergencës reale gjatë një krize (për shkak të shumëzuesve fiskalë), ekzistojnë rreziqe që mund të gjenerojnë ndikim negativ nëse zgjerimi është afatgjatë.

Duke pasur parasysh se ekziston një lidhje e dukshme midis konvergencave ekonomike, nominale dhe reale me BE-së në rastin e vendeve të Ballkanit Perëndimor. Konvergjenca është një proces dinamik dhe ka nevojë të kujdesemi për qëndrueshmërinë e saj me kalimin e kohës. Mbajtja e treguesve nominalë të konvergencës në një nivel të qëndrueshëm ose orientimi i tyre në nivelet e pranuar përgjithësisht brenda BE-së është mbështetëse e rritjes së përsheptuar dhe rritjes së konvergencës reale (Krstevska, 2018).

Sot, vendet e Ballkanit Perëndimor priren të arrijnë dy qëllime themelore - arritjen e stabilitetit të qëndrueshëm politik dhe gjetjen e daljes nga kriza me rritjen e qëndrueshme ekonomike. Në të njëjtën kohë, të gjitha vendet e Ballkanit po zbatojnë proceset intensive të reformës tranzicionale. Ato synojnë të ndërtojnë një model të ri të rritjes ekonomike që duhet të mundësojë daljen nga kriza aktuale.

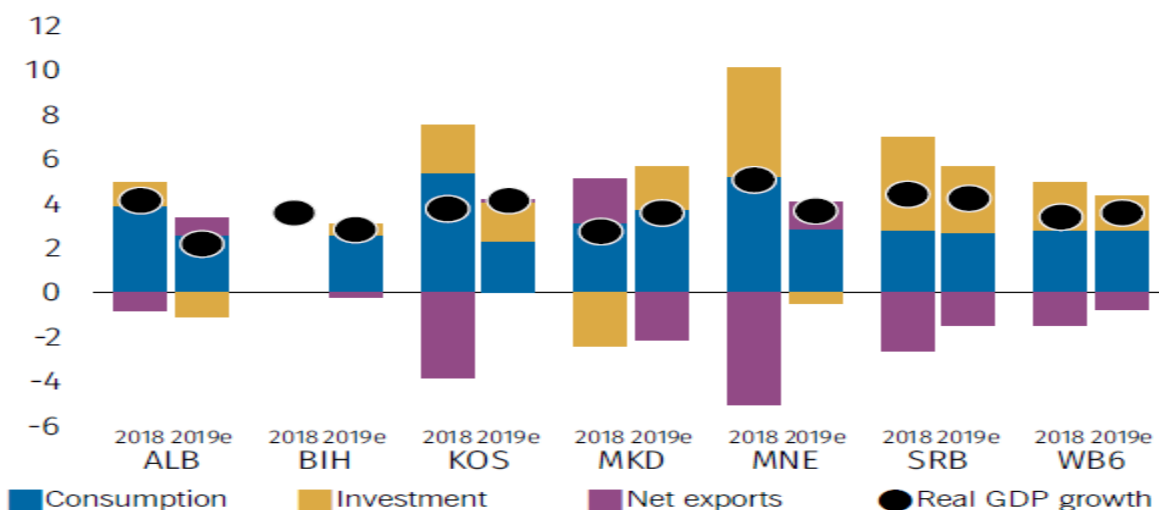
Orientimi është në prodhimin më të lartë të mallrave të tregtueshëm, kryesisht nga ri-industrializimi, rritja e eksportit dhe zvogëlimi i shpenzimeve të larta publike. Kjo do të çonte, së bashku me rritjen e punësimit, në zvogëlimin e ndjeshëm të çekuilibrave të tanishëm, borxheve dhe përmirësimit të mirëqenies së përgjithshme të njerëzve (Adela Shera, 2015).

Sigurimi i qëndrueshmërisë fiskale vazhdon të jetë një përparësi për Ballkanin Perëndimor, duke pasur parasysh nivelet ende të larta të borxhit publik (Group, 2017).

Sidoqoftë, përkundër performancës relativisht të fortë të të ardhurave në vitet e fundit, fakti që të ardhurat në rajon ndjekin ato në Euro Zon gjithashtu kufizon hapësirën fiskale për reagimin ndaj krizës krahasuar me ekonomitë e përparuara. Kjo është veçanërisht e vërtetë për Kosovën dhe Shqipërinë. Me përjashtim të Kosovës dhe Bosnjë dhe Hercegovinës, si trashëgimi e krizës financiare globale dhe krizës së Zonës Euro, nivelet e borxhit publik në rajon janë akoma të larta, por të dy ato vende e kanë të vështirë të hyjnë në tregjet ndërkombëtare të kapitalit, në mënyrë që burimet e tyre të vetme të financimit të jenë institucionet financiare ndërkombëtare.

Rritja e konsumit në disa vende është nxitur nga shpenzimet më të larta publike dhe nga politikat e pagave dhe gati dyshifrore rritja e huazimit të familjeve, duke ngritur pikëpyetje mbi qëndrueshmërinë e rritjes së konsumit në rajon. Kontributi i investimeve ishte rreth 47 përqind në 2019 ndërsa eksportet neto zbritën nga rritja. Në Shqipëri, Bosnjë dhe Hercegovinë dhe Kosovë, rritja e investimeve në vitin 2019 ka qenë e kufizuar ndërsa konsumi u rrit fuqishëm i nxitur nga hyrjet e dërgesave të parave dhe huadhënia e lartë e konsumatorit (Marc Tobias Schiffbauer, 2020).

Grafiku 1: Kontribuesit e rritjes, pikë përqindjeje

Burimi: Raporti i Bankes Botërore

Borxhi publik dhe konsumi privat në Shqipëri

Grumbulli i borxhit në botë po qëndron pranë një rekordi në 244 trilionë dollarë, i cili është më shumë se tre herë më i madh se ekonomia globale, sipas një analize nga Instituti i Financave Ndërkombëtare (Chibuike Oguh, 2019).

Shqipëria, gjithashtu, ka ndjekur një politikë të mbështetjes së zhvillimit ekonomik përmes borxheve të shtuara publike. Politikat fiskale të rritjes së huamarrjes publike u motivuan, fillimisht, në vitet 2008-2009, me nevojën për masa të shtuara me stimuj fiskalë në mënyrë që të mbaheshin nën kontroll presionet negative të krizës globale, e cila kishte filluar të prekte rajonin e Ballkanit. Sidoqoftë, në vitin 2010 borxhi sërish u reduktua, por disiplina fiskale filloi të lehtësohet në vijim. Në vitin 2011 borxhi arriti 59.4% të PBB-së dhe, prej kësaj periudhe, e ka tejkaluar detyrimin ligjor të tavanit të borxhit prej 60% të PBB-së. Piku i borxhit publik ishte në vitin 2015 me 73% të PBB-së. Në fund të vitit 2018 borxhi publik i vendit shënoi shifrën prej 8.9 miliardë euro ose 67% të PBB-së, sipas statistikave zyrtare të Ministrisë së Financave. Theksojmë se kjo shifër është kontestuar nga raporti i Kontrollit të Lartë të Shtetit, i cili, sipas legjislacionit në fuqi, ka detyrimin ligjor të çertifikojë të dhënat e buxhetit të shtetit. Mosmarrëveshje ekzistojnë edhe për kontabilizimin e detyrimeve të marra përsipër nga buxheti nga kontratat e partneritetit publik privat, të cilat kapin një shifër të prokuruar në vlerën e rreth 2 miliardë euro, por që, në procesin e realizimit, me shumë gjasa, bazuar dhe në eksperiencën e vendeve të tjera, do të rezultojë me një shtesë në kufijtë e 20% të shumës bazë.

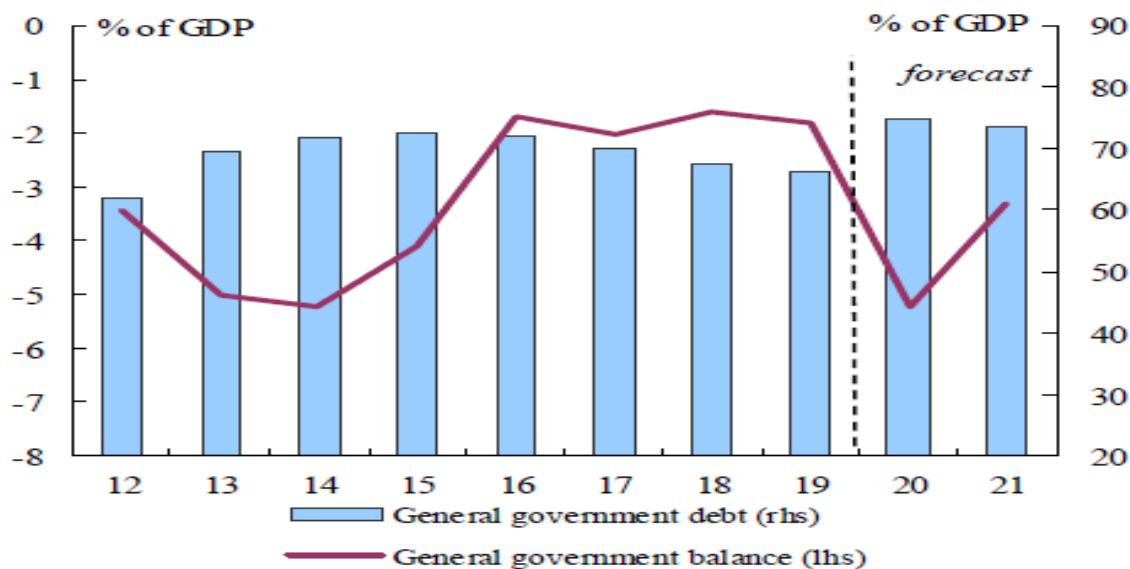
Fondi Monetar Ndërkombëtar klasifikon si vende me rrezik të lartë për kriza të mundshme borxhi vendet në zhvillim, që kanë një borxh mbi 60% të PBB-së dhe që duhet të rrefinancojnë mbi 30% të borxhit brenda një viti. Shqipëria i tejkalon të dy këto kritere:

1. Transparenca e statistikave fiskale, duke përfshirë në treguesit e borxhit çdo angazhim që ndërmarrin autoritetet publike, përfshirë kontratat koncensionare dhe partneritetit publik-privat, sa kohë që rrisqet e investimit qëndrojnë te financat publike dhe jo te sektori privat.
2. Mundësia e një pakti më të gjerë midis forcave politike për të ruajtur parametrat fiskale të buxhetit në nivele të sigurta.
3. Kryerja e parashikimeve makroekonomike fiskale dhe disiplina mbi kryerjen e shpenzimeve publike të vendosen pranë një njësie të posaçme, mundësisht pranë Kuvendit të Shqipërisë, e cila do t'i përcaktonte detyrat qeverisë dhe do të ushtronte, gjithashtu, presionin e duhur për disiplinën fiskale dhe të shpenzimeve buxhetore në vend. Vendosja e kësaj strukture të specializuar dhe të pajisur me profesionistë të pavarur, jashtë politikës, do t'i shërbente edhe

qëllimit të forcimit të demokracisë në Shqipëri, duke i dhënë më shumë fuqi Parlamentit përballë ekzekutivit (Xhepa, 2020).

Rritja ekonomike është gjeneruar kryesisht nga zgjerimi i kërkesës së brendshme, si rezultat i rritjes së konsumit dhe investimeve. Përmirësimi i kushteve të kreditimit dhe shpenzimet qeveritare në infrastrukturë rritën investimet dhe ritmet e rritjes ekonomike. Kontribut mjaft pozitiv dha rritja me 10 për qind e investimeve të huaja direkte. Përmirësimi i punësimit, rritja e pagave dhe kredisë konsumatore, nxitën konsumin privat, duke kontribuar pozitivisht në rritjen ekonomike. Norma e papunësisë arriti nivelin më të ulët historik, 11.4 për qind. Ritmi i rritjes së vendeve të punës u përshpejtua, duke u krijuar më shumë vende pune në sektorët e shërbimeve dhe në bujqësi. Pagat reale u rritën mesatarisht me 3.4 për qind, kryesisht në sektorët e shërbimeve (tregti, transport dhe turizëm) (Ahmetaj, 2019).

Borxh shtetëror është shuma e përgjithshme e borxhit të shtetit, e emetuar në monedhën kombëtare dhe/ose në një monedhë zyrtare të ndryshme nga monedha kombëtare, i cili nuk përfshin detyrimet financiare të bashkive/komunave apo të ndonjë autoriteti tjetër të pushtetit vendor. Borxhi shtetëror përfshin edhe borxhet e Republikës së Shqipërisë, të krijuara para hyrjes në fuqi të këtij ligji. Për efekt të përlllogaritjes së borxhit shtetëror, në rastin kur një detyrim i papaguar është emetuar në një monedhë të ndryshme nga monedha kombëtare, ai vlerësohet në monedhën kombëtare, sipas kursit zyrtar të këmbimit, të shpallur nga Banka e Shqipërisë, në çastin e vlerësimit (Kuvendi i Shqipërisë, 2006).

Burimi:

European Economic Forecast Spring 2020

Raporti i borxhit publik ndaj PBB-së ra në 66.3% në fund të vitit 2019. Për shkak të nevojave të larta të financimit, garancive të reja sovrane për sektorin privat dhe rënies së PBB-së, raporti i borxhit publik është vendosur të rritet përkohësisht në rreth 75% të PBB-së në 2020 dhe të bjerë ngadalë në 2021 (Directorate-General for Economic and Financial Affairs (European Commission), 2020).

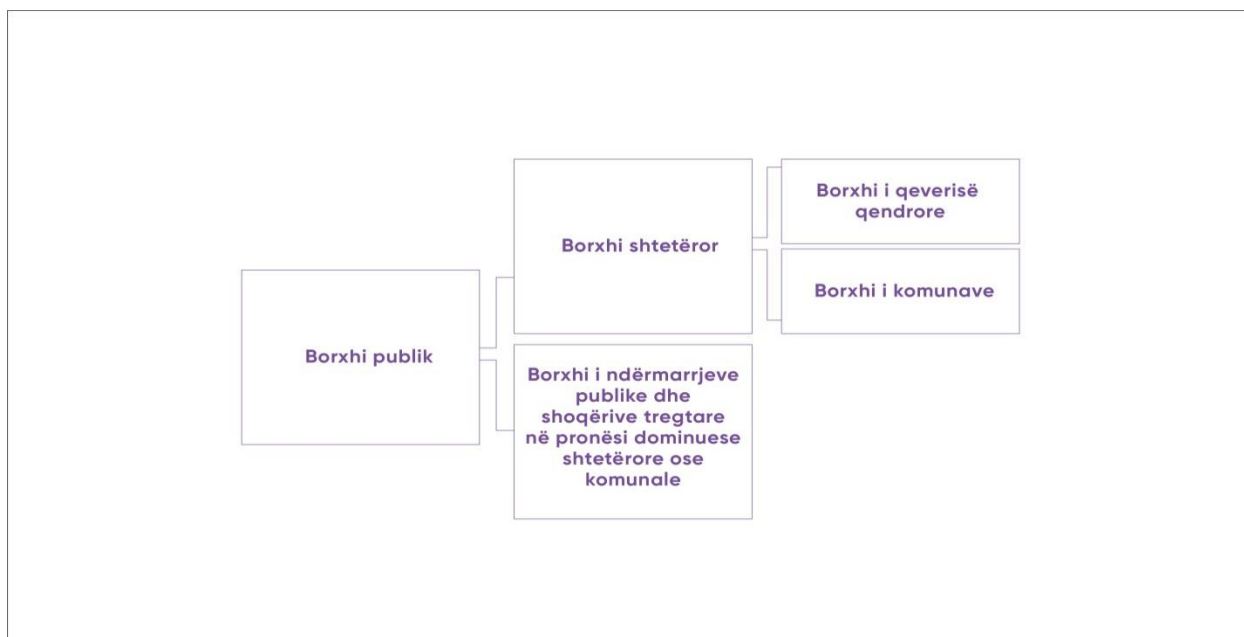
Borxhi publik dhe konsumi privat në Maqedonin e Veriut

Çfarë është borxh shtetëror?

Borxhi shtetëror është shumë e detyrimeve financiare me ngarkim me borxh të qeverisë qendrore dhe të komunave në formë të huazimeve dhe letrave me vlerë.

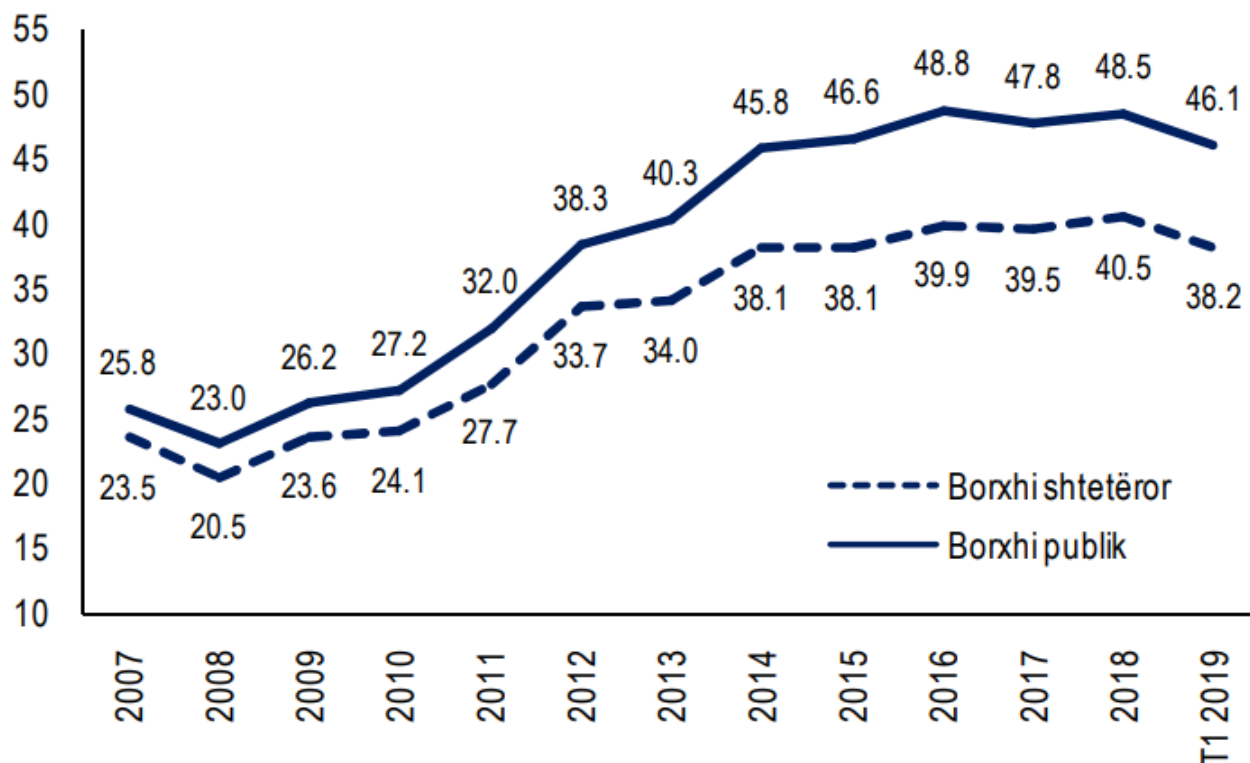
Çfarë është borxh publik?

Borxhi publik është portofoli më i madh i borxheve në shtet dhe paraqet shumën e detyrimeve financiare të krijuara me ngarkim me borxh të pushtetit qendror, komunat dhe borxhi i ndërmarrjeve publike dhe shoqërive tregtare në pronë dominuese të shtetit dhe komunave.

Burimi: Open Finance (Finance, 2020)

Grafiku 2: Gjendja e borxhit shtetëror dhe publik (në % të BPV-së)

Burimi: Ministria e financave

Borxhi shtetëror i Republikës së Maqedonisë së Veriut në fund të T1 të vitit 2019 është 4.343.0 milionë euro, përkatësisht 38.2% nga BPV-ja për vitin 2019, ndërsa borxhi publik, që përfshin borxhin shtetëror dhe të garantuar është 5.242,3 milionë euro, përkatësisht 46.1% të BPV-së (Grafiku 3). Përveç kësaj, në raport me fundin e vitit 2018, pjesëmarrja e borxhit shtetëror në BPV në fund të T1 të vitit 2019 është më e ulët për 2.3 p.p., ndërsa borxhi publik për 2.4 p.p.

Konsumi shënoi rritje reale prej 2.1%, kryesisht si rezultat i konsumit privat i cili u rrit për 2.6%, që në pjesë më të madhe është si rezultat i rritjes së të ardhurave të disponueshme të amvisërive, në kushte të rritjes së punësimit dhe pagave në ekonomi. Konsumi privat u shoqërua gjithashtu nga rritja e kreditimit të amvisërive. Rritja reale e investimeve bruto vazhdoi me një intensitet të fuqishëm dhe arriti pothuajse në 10.0%, për shkak të rritjes së investimeve në ndërtim, shoqëruar edhe nga kreditimi më intensiv i sektorit korporativ (Financave, 2019).

Borxhi publik dhe konsumi privat në Malin e Zi

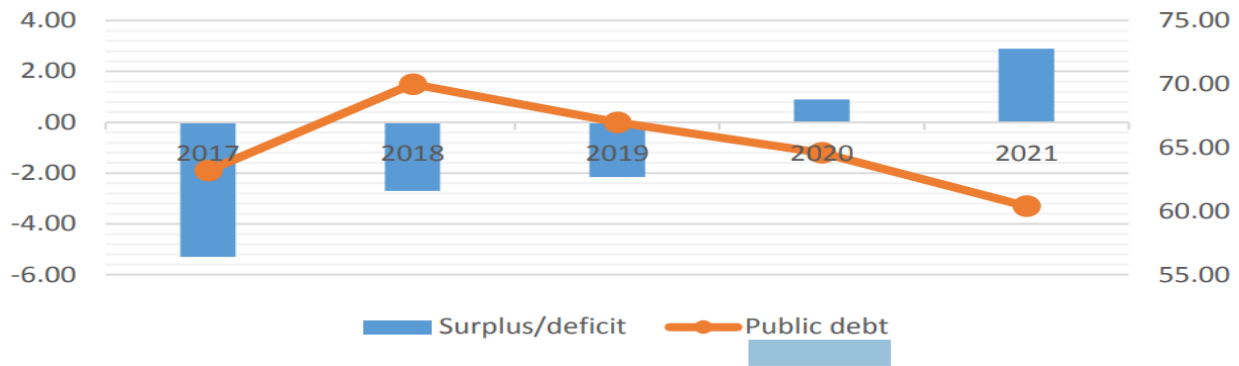
Ekonomia është rritur pa ndërprerje që nga viti 2013, inflacioni ka qenë i ulët ose i moderuar, por rritja e të ardhurave nuk u përdor për të shmangur rritjen e borxhit publik. Duke u trefishuar që nga viti 2006, në 2018 borxhi publik iu afrua 76 përqind të PBB-së, e cila së bashku me borxhin e jashtëm me mbi 160 përqind ngre shqetësime në lidhje me qëndrueshmërinë afatgjatë të ekonomisë.

Për më tepër, për 10 vitet e fundit Mali i Zi ka një deficit fiskal prej 4.7 përqind të PBB-së mesatarisht, dhe deficit i llogarisë korente (CAD) ka qenë mesatarisht 16.2 përqind. Rekomandimet në Programin e Reformës Ekonomike të qeverisë 2019 gjithashtu e bëjnë të qartë se përparësi duhet të jetë ruajtja e disiplinës fiskale në mënyrë që të zvogëlojë borxhin publik, të përmirësojë qëndrueshmërinë e financave publike dhe të rivendosë aftësinë konkurruese të ekonomisë (Madzarevic-Sujster, 2019).

Programi i Reformës Ekonomike 2019-2021 përmban vazhdimin e masave të konsolidimit fiskal të përfshira në Planin e Riparimit të Deficitit të Buxhetit të Malit të Zi dhe Borxhit Publik për periudhën 2017-2021 dhe strategjinë fiskale afatmesme, bazuar në supozimin e financimit të shpenzimeve aktuale nga direkte të ardhurat e buxhetit dhe tepriçën e parashikuar për buxhetin aktual. Në përputhje me masat e konsolidimit fiskal të përfshira në këto dokumente, Programi i Reformës Ekonomike 2019-2021 parashikon në skenarin bazë një deficit të financave publike prej 2.2 përqind të PBB-së në 2019 dhe duke e zhvendosur atë në zonën e suficitit prej 0.9 përqind të PBB-së në vitin 2020. Politika fiskale nga periudha e mëparshme karakterizohet nga krijimi i kushteve për forcimin e stabilitetit të financave publike. Në përputhje me rrethanat, masat e konsolidimit fiskal të përshkruara në Planin e Deficitit të Buxhetit 2017-2020 dhe Planin e Riparimit të Borxhit Publik dhe të plotësuar nga Strategjia Fiskale 2017-2020 janë zbatuar.

Për të arritur objektivat e përcaktuar, zbatimi i masave të konsolidimit fiskal të përfshira në Deficitin e Buxhetit dhe Planin e Riparimit të Borxhit Publik për periudhën 2017-2021 dhe në Strategjinë Fiskale për periudhën 2017-2020, drejtuar drejt rritjes së të ardhurave publike, do të vazhdojë, dhe politika kufizuese në lidhje me shpenzimet do të vazhdojë gjithashtu të ndiqet në mënyrë që të kufizojë rritjen e tyre. Shpenzimet publike, për sa i përket shpenzimeve korente, janë të qëndrueshme, duke pasur parasysh që rritja e tyre është ndërprerë nga masat e konsolidimit fiskal të cilat hapën hapësirë për rritjen e buxhetit të kapitalit. Duke pasur parasysh fakti që punimet në pjesën e parë të autostradës do të përfundojnë në horizontin kohor të mbuluar nga Programi i Reformës Ekonomike 2019-2021, mund të konkludohet se në këtë periudhë stabiliteti i financat publike do të arrihen dhe krijimi i kushteve për zvogëlimin e borxhit publik do të jetë lehtësuar, d.m.th kthimi i tij nën kufirin e 60 përqind të PBB-së në 2022 (Montenegro, 2019).

Grafiku 3: Trendi i parametrave fiskalë në periudhën afatmesme

Burim: (Montenegro, 2019)

Ndikimi më i madh në zhvillimet e borxhit publik në periudhën 2019-2021 do të vazhdojë të vijë nga tërheqja e fondeve për zbatimin e ndërtimit të autostradës Bar-Boljare. Sipas projeksionit, parashihet që fondet e huasë të nevojshme për zbatimin e projekteve të infrastrukturës do të angazhohen çdo vit në shumën prej 30.0 milion € mesatarisht (Montenegro, 2019).

Strategjia fiskale parashikon një ulje të ndjeshme të raportit të borxhit publik përmes tepricave të buxhetit, por synimet fiskale janë lehtësuar në krahasim me programin e mëparshëm. Buxheti i qeverisë së përgjithshme të vitit 2019 regjistroi një deficit më të ulët se sa ishte planifikuar, me rreth 2% të PBB-së, mbështetur nga një performancë e fortë e të ardhurave, por edhe nga nën shpenzimet e kapitalit. Për vitin 2020, programi synon një buxhet të ekuilibruar. Sidoqoftë, ekziston ndonjë dyshim nëse ky objektiv është real, për shkak të vendimeve të shpenzimeve ad hoc siç janë rritja e mëtejshme e pagave pas miratimit të buxhetit, pasigurive në lidhje me efektet e shkurtimeve në 'shpenzimet joproduktive' dhe një plani paksa optimist të të ardhurave . Skenari fiskal afatmesëm përcaktohet kryesisht nga zvogëlimi i ndjeshëm i shpenzimeve kapitale që rezultojnë nga përfundimi i një pjese kryesore të autostradës Bar-Boljare, sesa nga masat e reja të konsolidimit. Tepricat e buxhetit në 2021 dhe 2022 pritet të kontribuojnë në uljen e vazhdueshme të borxhit publik. Në përgjithësi, ka vend për të përmirësuar cilësinë e financave publike duke zhvendosur gradualisht strukturën e shpenzimeve drejt një modeli më të rritjes së rritjes. Duke pasur parasysh përhapjen e vendimeve ad hoc dhe cenueshmërinë e performancës fiskale në ciklin zgjedhor, ekziston nevoja për të forcuar më tej kornizat fiskale dhe mbikëqyrjen e pavarur fiskale.

Maturimi i ciklit të investimeve kishte një efekt zbutës në rritjen e PBB-së në 2019. Rritja ekonomike u lehtësua në 3.6% në terma vjetorë, në 2019, nga 5.1% një vit më parë. Pavarësisht kësaj, ekonomia u zgjerua më shpejt sesa vlerësimi prej 2.8% i programit të mëparshëm, për shkak të performancës së fortë të turizmit, rritjes së eksporteve të shërbimeve dhe rritjes së qëndrueshme të konsumit privat (Puigarnau, 2020).

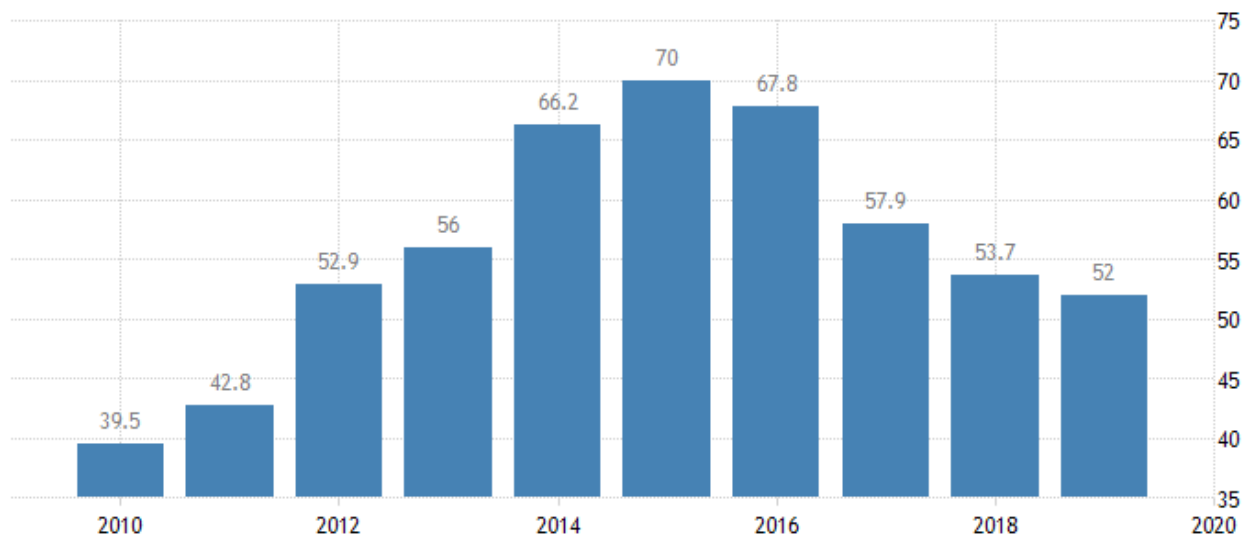
Borxhi publik dhe konsumi privat në Serbi

Nën ndikimin e globalizimit është rritur disponueshmëria e burimeve të financimit ndërkombëtar, e cila u lejon vendeve akses më të lehtë në financa. Kjo në fund të fundit çon në rritjen e borxhit të vendeve, menaxhimi i borxhit publik si një ndarje e politikës ekonomike vë në fokus komunitetin ndërkombëtar. Bashkimi Evropian kërkon përsëri politikën e tij të vendeve anëtare dhe vendeve kandidate për të respektuar kufijtë e borxhit publik në lidhje me PBB-në, e cila duhet të respektohet nga Serbia. Nëse Serbia dëshiron të pajtohet me këto kritere dhe kështu të përmbushë disa kërkesa për anëtarësim në Bashkimin Evropian, do të duhet të vazhdojë me reformat rrënjësore në kontekstin e politikës së tyre fiskale (Milos Stojanovic, 2015).

Pasi Serbia pësoi një thatësi në 2017, rritja në 2018 u tërhoq në 4.3 përqind - ritmi i saj më i shpejtë në 10 vjet. Disiplina fiskale ka zënë rrënjë, me buxhetin e përgjithshëm të qeverisë regjistrimi i një suficiti për dy vjet rresht dhe borxhi publik në rënie me rreth 15 përqind të PBB-së që nga fillimi i vitit 2017. Në të njëjtën kohë, papunësia ka vazhduar të bjerë dhe punësimi është rritur në mënyrë të vazhdueshme, me punësimin informal që zë një pjesë më të vogël. Inflacioni është mbajtur i ulët dhe sektori financiar është i qëndrueshëm, me nivelin e kredive joperformuese të bankave si pjesë e gjithsej kredive duke arritur në 5.5 përqind në fund të marsit 2019, niveli më i ulët që nga viti 2008. Reforma të rëndësishme të fundit janë bërë drejt modernizimit të taksave administrative dhe privatizimi i bankës më të madhe në pronësi të shtetit, ndërsa u bë përparim thelbësor në adresimin e të metave kundër pastrimit të parave dhe luftimin e financimit të terrorizmit (International Monetary Fund. European Dept., 2019).

Draft Strategjia Fiskale planifikon të ruajë deficitin e konsoliduar të qeverisë në të njëjtin nivel në 2020-2022 si në 2019, në rreth 0.5% të PBB-së. Deficiti kaq i ulët fiskal është i përshtatshëm për Serbinë, pasi garanton stabilitet makroekonomik nga njëra anë, ndërsa nga ana tjetër ka një efekt të favorshëm në rritjen ekonomike të vendit. Një rënie e mëtejshme e borxhit publik është e nevojshme për të siguruar stabilitetin makroekonomik, pasi niveli aktual prej pak më shumë se 50% është ende shumë i lartë për një vend në nivelin e zhvillimit të Serbisë. Një deficit prej 0.5% të PBB-së çon në një rënie të borxhit publik krahasuar me PBB-në me rreth 2 p.p. në vit, e cila është një normë e kënaqshme e rënies. Nga ana tjetër, ky deficit nuk është tepër kufizues, pasi është arritur tashmë në terma strukturorë – dmth nuk parashikon masa të mëtejshme shtrënguese dhe lejon një rritje të shpenzimeve për pensionet dhe pagat në qeverinë e përgjithshme përafërsisht në përputhje me PBB-në rritje. Për më tepër, një rënie e mëtejshme e përqindjes së borxhit publik në PBB ul shpenzimet e ardhshme qeveritare për interesin, duke çliruar hapësirë shtesë fiskale për një rritje të investimeve publike dhe një ulje të disa normave të taksave në periudhën afatmesme (një pjesë e uljes së shpenzimeve për interesat vjen gjithashtu nga një rënie në

normat e interesit për kreditë qeveritare, për shkak të stabilizimit të financave publike). Së fundmi, stabilizimi i vazhdueshëm i financave publike së bashku me një rënie të borxhit publik janë gjithashtu objektiva të zgjedhura mirë sepse ato do të kenë një efekt pozitiv në vlerësimin e kredisë së vendit dhe kushtet e huazimit, jo vetëm për publikun, por edhe për sektorin privat (Serbia, 2019).

Burimi: <https://tradingeconomics.com/serbia/government-debt-to-gdp>

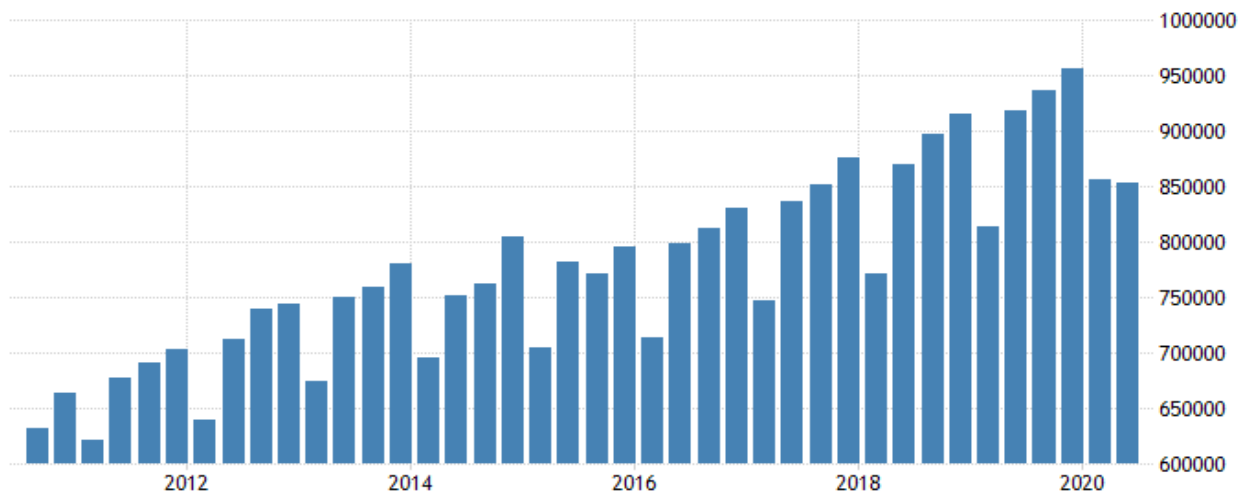
Në T1 borxhi publik u rrit në 57.3% të PBB-së (nga 52,0% në fund të vitit 2019), kryesisht për shkak të një eurobondi 7 vjeç prej 2 miliardë eurosh, të emetuar në maj, me një normë prej 3.375% (norma e kuponit prej 3.125 %).

Fondet janë përdorur për programin e Qeverisë për zbutjen e efekteve negative të koronavirusit. Megjithatë, Borxhi publik parashikohet të mbetet nën Maastricht niveli i kritereve prej 60%.

Dinarizimi i borxhit publik u rrit nga 20.9% (fundi i vitit 2016) në 28.4 %% në qershor 2020.

Në periudhën afatmesme deficitin do të kthehet në nivelin rreth 0.5% e PBB-së (National Bank of Serbia, 2020).

Performanca makroekonomike e Serbisë vazhdon të jetë e fortë. Rritja reale e PBB-së arriti në 4.3 përqind në 2018, ritmi më i shpejtë në 10 vitet e fundit, mbështetur nga konsumi i fortë privat, investimet dhe eksportet. Pagat e kredisë dhe sektori privat kanë vazhduar të rriten me ritme të shëndetshme dhe kanë mbështetur kërkesën e brendshme. Punësimi zyrtar dhe pjesëmarrja në tregun e punës ka vazhduar të zgjerohet, ndërsa papunësia është në rënie. Inflacioni mbetet i ulët dhe brenda intervalit të synuar. Pozicioni i jashtëm është në përputhje me bazat dhe përcaktimet e politikave. Llogaria korente ishte zgjeruar përkohësisht si pasojë e importeve të forta në lidhje me investimet dhe pritjet të bjerë nën 4 përqind për periudhën afatmesme (International Monetary Fund. European Dept., 2019).

Burimi: <https://tradingeconomics.com/serbia/consumer-spending>

Borxhi publik dhe konsumi privat në Bosnie Hercegovine

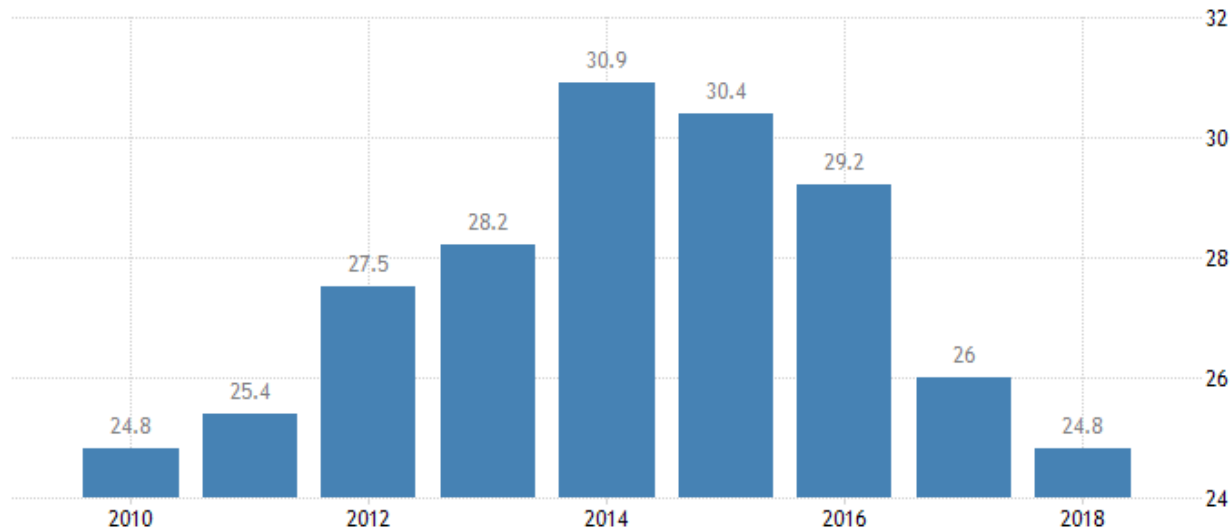
Politika monetare ekspansioniste e BQE dhe Fed, si dhe pritjet që Rezervën Federale do të vazhdojë të ulë normën e saj të interesit të referencës dhe se BQE do të ulte më tej normën e saj të interesit për lehtësitë e depozitave, ushtron presion të fortë në rënien e rendimenteve në tregjet financiare ndërkombëtare, të cilat gjithashtu ndikuan në rezervat valutore të Bankës Qendrore të Bosnje dhe Hercegovinës (CBBH). Gjatë vitit, tregjet e vendeve të zhvilluara panë normat më të ulëta të rendimentit, dhe madje edhe vendet e zonës së euros, që përjetuan një krizë borxhi publik, kaluan një periudhë të uljes shtesë të normës së interesit, edhe pse ata kishin vlerësime të ulta sovraane me borxh publik ende të lartë.

Gjatë vitit 2019, tiparet kryesore të tregut të borxhit publik të Enteve ishin emetimet e obligacioneve, kryesisht huamarrja afatgjatë, kërkesa e lartë për emetimet e borxhit publik dhe një rënie e ndjeshme e rendimenteve në të gjithë segmentet e maturimit të borxhit publik të njësive ekonomike. Për shkak të gjendjes së kënaqshme të buxhetit, Federata e Bosnjës dhe Hercegovinës anuloi disa ankande, kështu që, shumica e ankandëve u kryen në gjysmën e dytë të vitit, ndërsa Republika Srpska vazhdoi të merrte hua vazhdimisht gjatë gjithë vitit. Ashtu si në vitin e kaluar, u vunë re ndryshime në normat e rendimentit në tregun e borxhit publik dhe dallime të reja u shfaqën në lidhje me raportin e mbulimit të emetimit (Central Bank of Bosnia and Herzegovina , 2019).

Borxhi publik do të mbetet i ulët dhe i qëndrueshëm edhe me tronditjen aktuale. Analiza e qëndrueshmërisë së borxhit (Shtojca II) sugjeron që nivelet e borxhit publik janë të qëndrueshme edhe me goditjen COVID-19 dhe do të bien në rreth 26 përqind të PBB-së deri në vitin 2025. Financimi i jashtëm do të vazhdojë të sigurohet nga IFN, kryesisht për financimin e projektit.

Pasi kriza të qetësohet, autoritetet duhet të kthehen në një qëndrim fiskal që stabilizon gjerësisht borxhin në nivelet e 2019 për një periudhë afatmesme (International Monetary Fund. European Dept., 2020).

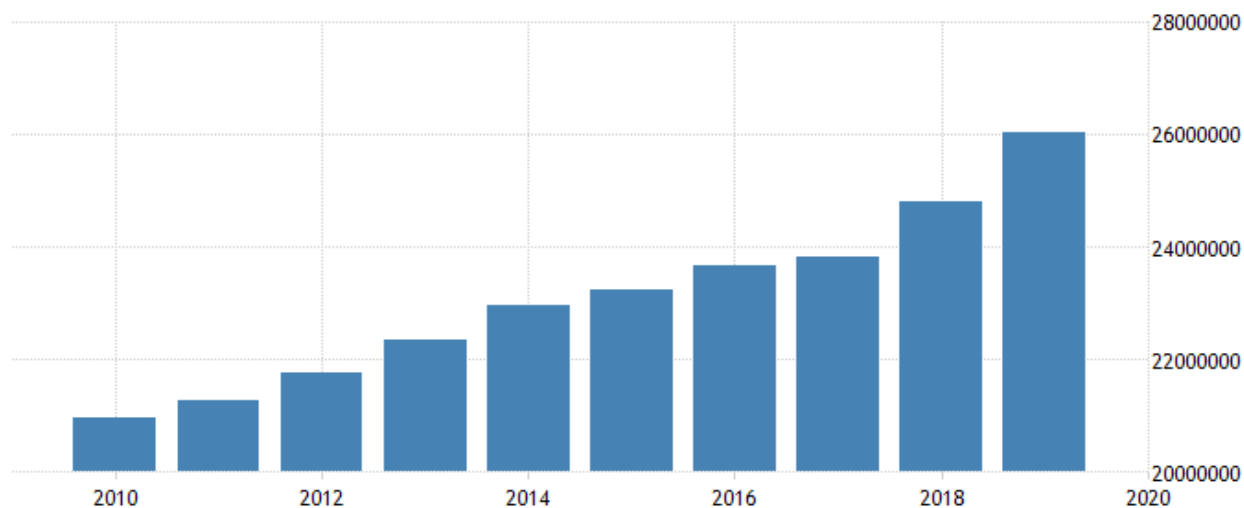
Grafiku 4: Borxhi i qeverisë së Bosnjë dhe Hercegovinës ndaj PBB-së

Burimi: <https://tradingeconomics.com/bosnia-and-herzegovina/government-debt-to-gdp>

Bosnja dhe Hercegovina regjistroi një borxh qeveritar ekuivalent me 24.80 përqind të Prodhimit të Brendshëm Bruto të vendit në 2018.

Shpenzimet e Konsumatorit në Bosnjë dhe Hercegovinë u rritën në 26,038,391 BAM THO në 2019 nga 24,804,907 BAM THO në 2018.

Burimi: <https://tradingeconomics.com/bosnia-and-herzegovina/consumer-spending>

Aktiviteti ekonomik u ngadalësua gjatë vitit 2019 kryesisht duke reflektuar ngadalësimin e konsumit privat dhe rritjen e investimeve dhe kërkesën e dobët të jashtme për mallra, pjesërisht e kompensuar nga rritja e të ardhurave nga turizmi. Punësimi përfitoi nga masat aktive të tregut të punës, ndërsa rritja e emigracionit krijoi një presion në rritje mbi pagat nominale. Sidoqoftë, falë çmimeve të ulta të importit, inflacioni kishte mbetur i ulët. Shpërthimi i pandemisë Covid-19 po përkeqëson ndjeshëm ngadalësimin tashmë të vazhdueshëm, veçanërisht duke prekur transportin dhe turizmin, si dhe dërgesat e parave, duke i bërë parashikimet makroekonomike dhe fiskale të ERP të (Planifikimi i burimeve të ndërmarrjes) vjetëruar (General Secretariat of the Council , 2020).

Përfundimi

Qeveria si një ndër shtyllat kryesore të një shteti qëllimi i së cilës është rritja e mirëqenies shoqërore patjetër ka për detyrë që këtë mirëqenie ta ruaj, këtu patjetër shteti detyrohet për të ruajtur këtë të hyjë borxh, ku ky borxh mund të ndryshoj në varësi së kujt i përket.

Ky lloj problemi që përballet çdo shtet qoftë i zhvilluar apo në zhvillim ndryshon në mënyrën se si shtetet qasen në të. Në bazë të traktatit të Maastrichtit i cili parashikon së si duhet të jetë niveli optimal i borxhit për të pasur një rritje ekonomike stabile. Në bazë të autorëve nga gjetjet empirike në punime të tyre, ku njëri ka analizuar raportin në mes borxhit publik dhe rritjes ekonomike ka ardhur në përfundim së institucionet e një shteti kanë një nivel të caktuar të cilësisë, atëherë borxhi publik ka efektin e uljes ekonomike, nëse institucionet e një shteti janë të zhvilluara, atëherë borxhi publik ka efektin e rritjes ekonomike neutrale. Ndërsa autori tjetër ka ardhur në përfundim se vendet e zhvilluara janë më të afta për menaxhimin e borxhit publik në raport me shtetet në zhvillim sepse keto të fundit vuajnë nga menaxhimi i dobët dhe nga institucionet e varfëra.

Borxhi publik në vendet e ballkanit perëndimor vazhdon të jetë një ndër çështjet kryesore të diskutimeve për intergrimin në BE. Sidoqoftë vlenë të theksohet së përkunder nivelit të lartë të borxhit publik, vendet e ballkanit perëndimore karakterizohen me një nivel të qëndrueshëm fiskal. Rritja e konsumit është nxitur nga shpenzimet e larta publike dhe nga huazimet familjarë duke verë në pikpyetje rritjen e qëndrueshme ekonomike në rajon.

Niveli i borxhit publik në Kosovë është brenda kufizimeve ligjore me normën prej 18.17% të PBB-së në krahasim me vendet e rajonit. Megjithatë ky raport i nivelit të borxhit po rritet si pasojë e avancimit të borxhit shtetëror. Sipas FMN-së çështjet të tilla strukturore si pjesëmarrja e ulët e forcës së punës, papunësia e lartë, informaliteti i përhapur dhe konkurrenca e dobët e jashtme përbëjnë pengesa për potencialin e rritjes së Kosovës. Struktura aktuale e borxhit shtetëror të Republikës së Kosovës përbëhet nga borxhi i brendshëm është 11.85%, borxhi ndërkombëtar është 5.76% dhe garancionet shtetërore

është 0.56%. Dihet që investimet e huaja luajnë një rol të tillë në inkurajimin dhe përkrahjen e një tranzicioni të suksesshëm. Investimet e huaja në ekonomi tranzicionale përdoren si një mjet efektiv për disa arsye si: potenciali për të bërë investime, transferimin e dijes, rritjen e produktivitetit, përmirësimin e aftësisë menaxheriale dhe fuqia punëtore dhe përdorimi i bilancit tregtar. IHD-të në Kosovë arritën vlerën prej 112.0 milionë euro që janë për 60.5%. Rritja e çmimeve ka filluar në Kosovë në fund të vitit 2018 dhe ka vazhduar deri në gjysmën e parë të vitit 2019 si pasojë e taksës 100% ndajë produkteve Serbe dhe Bosnja e Hercegovinës më theks të veçantë tek produktet ushqimore.

Në bazë të rezultateve të nxjerra nga analiza statistikore përmes programit STATA, ku të dhënat janë marrë nga banka botërore të 22 vendet që gjenden në tranzicion për 6 vite, nga viti 2014 deri 2019. Duke përfshirë: Shqipërinë, Armeninë, Bjellorusinë, Bosnja dhe Hercegovinën, Gjeorgjinë, Kosovën, Maqedonia Veriore, Moldavinë, Malin e Zi, Serbinë, Ukrainën, Bullgarinë, Kroacinë, Republikën Çeke, Estoninë, Hungarinë, Letoninë, Lituaninë, Poloninë, Romaninë, Republikën Sllovaqe dhe Slloveninë. Në bazë të rezultateve mund të shohim se vetëm variablat formimi i kapitalit fiks bruto dhe eksporti i mallrave dhe shërbimeve janë signifikantë pra që ndikojnë në shpenzimet e konsumit finale këtu vlenë të ceket se dhe borxhi i qeverisë së përgjithshme me metodën e regresionit linear është signifikantë ndërsa më metodat e tjera jo. Pra, formimi i kapitalit fiks bruto ndryshe investimet e brendshme që janë bërë në vende janë destinuar dhe kanë ndikuar në konsumin final të konsumatorit si dhe variabla tjetër eksporti i mallrave dhe shërbimeve kanë ndikuar në rritjen e PBB-së e njëhëres në rritjen e konsumit final.

Rekomandimet në këtë hulumtim janë:

- Shtetet duhet të respektojnë rregullat e traktatit të Maastrichtit sa i përket borxhit publikë.
- Menaxhimi më i mirë i borxhit publikë nga ana e shtetit.
- Gjithashtu vlenë të theksohet se Kosova që gjendet në një raport më të mirë për sa i përket borxhit publike më 18.17% në krahasim me vendet e rajonit patjetër ka mundësinë e rritjes së borxhit publik, në mënyrë që paratë e marra të destinohen për rritjen e mirëqenies.

Literatura

1. Achim Pollert, B. K. (2013). *Duden Wirtschaft von A bis Z*. Berlin : Dudenverl. (Mannheim) .
2. Adela Shera, L. S. (2015). Financial Crisis Effect on Public Debt in Western Balkans Countries . *Journal of Knowledge Management, Economics and Information Technology* , 14.
3. Agjencia e Statistikave të Kosovës . (2020). *Indeksi i Harmonizuar i Çmimeve të Konsumit për vitet 2002-2019 (2015=100)* . Prishtinë : Agjencia e Statistikave të Kosovës .
4. Ahmetaj, A. (2019). *Projektligjin "Për buxhetin e vitit 2020"* . Tiranë : Komisioni për Ekonominë dhe Financat .
5. Andros Kourtellos, T. S. (2013). The effect of public debt on growth in multiple regimes. *Journal of Macroeconomics* , 7.
6. Banka Qendrore e Republikës së Kosovës . (2020). *Raporti i Stabilitetit Financiar Numër 16* . Prishtinë : Banka Qendrore e Republikës së Kosovës .
7. Banka Qendrore e Republikës së Kosovës . (2020). *Vlerësimi Tremujor i Sistemit Financiar (TM1 2020)* . Prishtinë : Banka Qendrore e Republikës së Kosovës .
8. Banka Qendrore e Republikës së Kosovës . (2020). *Vlerësimi Tremujor i Zhvillimeve Makroekonomike (TM1 2020)* . Prishtinë : Banka Qendrore e Republikës së Kosovës .
9. Beck Hanno, P. A. (2013). *Staatsverschuldung: Ursachen - Folgen - Auswege* . München : C.H.Beck .
10. Besa Zogaj Gashi, S. A. (2019). *Investimet e Huaja Direkte në Kosovë Klima e investimeve, potenciali dhe barrierat* . Prishtinë : Instituti për Ekonomi të Tregut të Lirë (IETL) .
11. Central Bank of Bosnia and Herzegovina . (2019). *Annual Report* . Sarajevo : Central Bank of Bosnia and Herzegovina .
12. Chibuike Oguh, A. T. (15 . January 2019). <https://www.bloomberg.com/europe>. Abgerufen am 12. August 2020 von Global Debt of \$244 Trillion Nears Record Despite Faster Growth : shorturl.at/azCK8
13. Coyle, D. (2014). *GDP A Brief but Affectionate History*. New Jersey: Princeton University Press .
14. Dervisholli, S. (2017). *Manuali për Investitorët e huaj* . Prishtinë : Fondacioni - Konrad - Adenauer në Republikën e Kosovës .
15. Die Lexikon-Redaktion des Gabler Verlages, Dirk Piekenbrock. (2010). *Gabler Kompakt-Lexikon*.
- 16.

THE IMPACT OF COMPUTER VISION ON OUR PERCEPTION OF THE WORLD AROUND US

Ejup Rustemi^{1*}

1University of Tetova, North Macedonia

*ejup.rustemi@yahoo.com

ABSTRACT

The branch of artificial intelligence (AI) that teaches a system to recognize and comprehend the visual world is known as computer vision (CV). Machines identify items and categorize them according to their visual capabilities. Digital cameras, video streams, and deep learning (DL) models are all utilized for object detection. In addition to many other important tasks, CV includes multi-model camera geometry, three-dimensional scene modeling, motion-based stereo correspondence, motion estimation and point cloud processing. It combines several technologies, including machine learning, artificial intelligence, sensor technology, image processing, and computer graphics. Advanced data analytics, AI, and Internet Protocol connectivity mixed with CV work as a catalyst for one another, resulting in revolutionary advances in Internet of Things (IoT) inventions and technology. All these aspects are displayed and explained in this paper by aiming to make this topic as accessible as possible.

Keywords: Computer vision, image processing, Internet, detection, deep learning.

INTRODUCTION

Everyone in the modern world is aware that there are many different ways to grow robotic technology after it has been used in industrial technology. Electrical engineering and information technology are a subset of engineering and technology. This branch oversees the organization, creation, application for controlling robots, tangible input, and data preparation. These robots are designed to be used for a variety of tasks, but they will be used in delicate situations like bomb detection, detonating various devices, and so on. Robots might fit into any frame, but a sizable portion of them exhibit human character and behavior.

It is a form of pattern detection that compares the resemblances in a frame to accurately classify them. It is a component of several CV applications, including object identification, picture registration, and camera calibration.

Starting with the first neural network to detect an object's edge and categorize things like a circle or square, early CV studies were conducted in 1950. Later, in 1970, the first commercial application of CV used optical character recognition to decipher handwritten or typed text. The visually challenged used this development to decipher written text.

Internet usage rose in the 1990s, and developers and researchers had easy access to enormous databases for analysis and recognition (Sharma, Carpenter, 2022). Machines are able to categorize items from frames or videos when there is a large amount of data available. Today, a resurgence in CV has occurred as a result of a number of forces coming together.

These developments have a remarkable impact on CVs, and they also result in an accuracy rate improvement from 50% to 99%. Therefore, systems are better than people at correctly detecting and tracking objects.

The practice of applying certain techniques to a picture in order to produce a more acceptable output in the form of an image or to extract useful data from it is known as image processing.

A subset of signal processing known as "image processing" uses an image as its input. The result could be an image or information about that image. It can be difficult for data mining experts to use unstructured information from a lot of voice and image statistics in an effective manner.

MAIN ASPECTS

- *Image segmentation*

With the use of this technology, a digital image can be divided into numerous smaller segments or groups of pixels for independent analysis. Different items or components of objects are represented by these segments. Each pixel in a frame is given a place in one of these groups.

- *Object detection*

This indicates that a certain object from a video stream could be one or more objects in a frame sequence for both indoor and outdoor situations.

- *Facial recognition*

It is a sophisticated approach that recognizes a human face and locates a person in a frame.

- *Edge detection*

This method is used to clearly identify the content of an image by detecting the exterior border of a landscape or thing.

- *Pattern detection*

This method recognizes recurring patterns in shapes, colors, and other visual cues in the picture.

- *Image classification*

This classifies photos into several categories. supervised and unsupervised image classifications are the most used image classification method.

- *Feature matching*

The Open-source Computer Vision Toolkit, also known as OpenCV, is a crucial open-source library for image processing and computer vision applications. To provide a universal architecture for computer vision software, OpenCV was developed. It is simpler to utilize OpenCV in various contexts or programs because it is a Berkeley Software Distribution-certified software. It is a free prescient library that enables users to employ a variety of image processing techniques, including:

- Input
- Compression and decompression
- Enhancement and recovery
- Denoising
- Segmentation
- Data extraction.

Fig. 1 Computer Vision and its branches¹

PATTERN RECOGNITION

The field of pattern recognition advanced throughout the entire time that computer vision was evolving in this manner. With the development of artificial neural networks, which were created to mimic the neuron networks that are known to exist in the human brain, fundamental notions on pattern recognition that began with Bayes theory and the closest neighbor technique gradually altered (Sharma, Carpenter, 2022). Additionally, new techniques like support vector machines and boosting entered the scene; finally, "deep learning" gained popularity in the last ten to fifteen years. All of these methods combined to become the field of machine learning, which includes pure pattern recognition but places equal emphasis on systematic probability inclusion and mathematical optimization in addition to error rate minimization.

Real-world photos can exhibit noise, as has already been demonstrated, hence noise-cancelling audio approaches are essential. Low-pass or other frequency domain filters are frequently used in electrical engineering applications to reduce noise (Davies, 2018). Since they just need to be inserted at the proper points in the progression of black boxes that the signals pass through, applying these filters to 1-D time-varying analog signals is simple. The scenario is more challenging for digital signals since the frequency transform of the signal must be computed first, followed by the

¹ Davies, E.R. (2018). Computer Vision Principles, Algorithms, Applications, Learning. Academic Press, London. P. xxxvii

application of a low-pass filter, and finally the signal produced by converting back to the time domain from the changed transform.

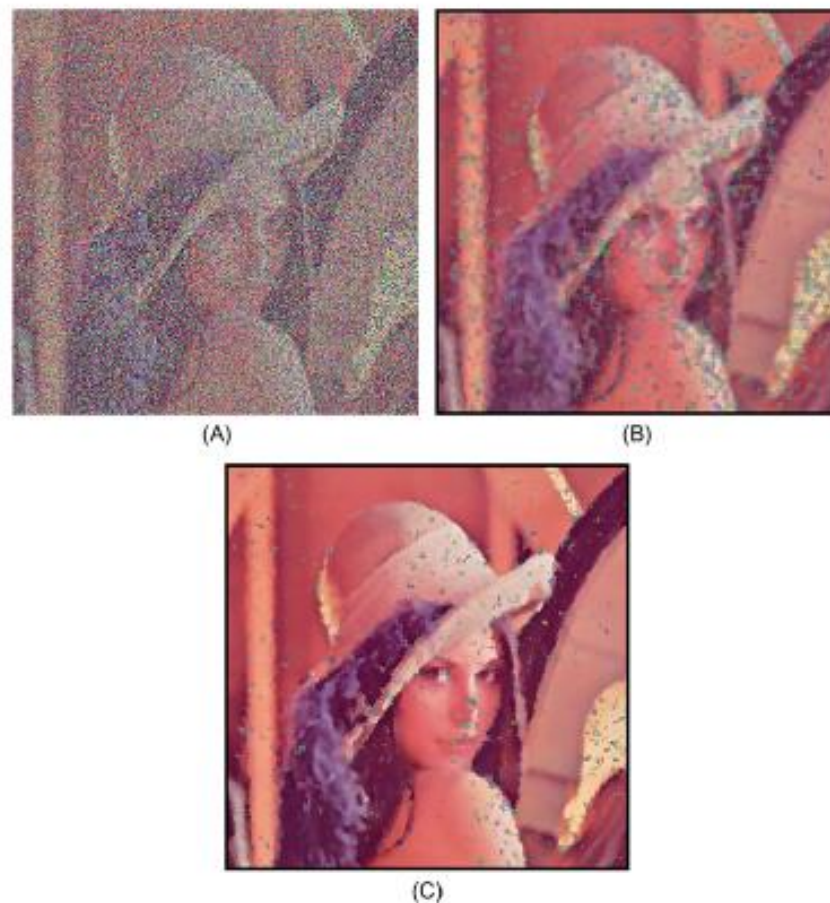

Fig. 1 Color filtering²

A vital component in developing cutting-edge systems in many fields, including security, automated driving, and surveying, is the capacity to recognize situations and actors, potentially within a complicated context. Hardware and software for image recognition systems have seen a huge increase in capabilities, and these systems are now almost everywhere. The complexity of recognition does, however, come at a cost in terms of energy. Image recognition may not be widely used in some fields due to the energy consumption, which is similar to that of other electronic systems.

"Rebooting Computing" has offered a global, interdisciplinary setting where specialists from a wide range of computer-related fields can join together to explore creative approaches to future computing since it began in 2013 as

² **Davies, E.R.** (2018). *Computer Vision Principles, Algorithms, Applications, Learning*. Academic Press, London. P. 55

an initiative of the IEEE Future Directions Committee. The realization that Moore's Law's primary cause of transistor scaling, which accounted for the exponential increase in computing capability in prior decades, is coming to a stop, necessitates Rebooting Computing (George, et al. 2022). Over the whole technology landscape, from fundamental components and circuits to architectures and software, with applications ranging from supercomputers to smartphones, radical new ideas are required. Neuromorphic computing, approximation and stochastic computing, quantum and cryogenic computing, low-power reversible and adiabatic computing, and computing based on non-volatile storage, analog and optical systems are some potential emerging approaches that are being investigated. The project has now developed into a Task Force inside the Computer Society of IEEE and keeps up its work (Sharma, Carpenter, 2022).

Prof. Yung-Hsiang Lu's idea for the Low-Power Image Recognition Challenge (LPIRC), which debuted in 2015, was one of several ideas that came from "Rebooting Computing."

IMPORTANCE OF SEGMENTATION

Segmenting objects from their backgrounds is one of the primary jobs that is done in vision applications. Segmentation can be thought of as dividing the image into a number of regions with a high level of uniformity in some characteristic, such as brightness, color, texture, or even motion, when objects are huge and have minimal surface detail. Therefore, it should be simple to distinguish between objects and their surroundings as well as between their many faces when dealing with solid objects like cubes (George, et al. 2022).

Over the past few decades, 2-D shape analysis has served as the primary method for identifying and locating objects in digital photos. Fundamentally, 2-D shape has been significant because it distinguishes many different sorts of objects, such as keys, characters, gaskets, spanners, fingerprints, and chromosomes, and may also be represented by patterns in straightforward binary images.

However, the technique for segmenting objects only works when the illumination is carefully controlled and the object may be presented in a useful way, like as dark spots on a light background. Adaptive thresholding may be used in different circumstances to accomplish the same goal. As an alternative, edge detection techniques can be used, which are typically more resilient to illumination issues.

Humans are capable of performing pattern recognition (PR) tasks "at a glance" with minimal apparent effort. PR is largely structural and is largely accomplished by examining shape. Statistical PR (SPR), in contrast, treats sets of extracted features as abstract entities that may be used to statistically categorize objects, frequently by mathematical similarity to sets of features for objects with established classes.

In real-world scenarios, measurements of significant traits enable the uncomplicated classification of the majority of items. In truth, this is frequently accomplished with varied degrees of accuracy, but by contrasting an object's properties with those of a large number of other recognized things, we arrive at the statistically most likely classifications. Consequently, this type of categorization process is known as SPR (Sharma, Carpenter, 2022).

Many early PR strategies and algorithms adopted this statistical approach without moving on to the next step, which involves identifying the answer that is statistically the most likely one. Moving the topic from statistical PR to PPR, or from solutions that are not just statistically good to those that are known to be probabilistically optimal, has thus been a key objective. Indeed, advancing toward probabilistic optimization of measurement and recognition is a key goal of ML (George, et al. 2022).

Generally speaking, it has been considered that since objects are viewed from above, they are essentially flat and have only three degrees of freedom: two for position and one for orientation. Although this method worked well for many practical visual activities, it is ineffective for understanding outdoor or factory environments or even for assisting with relatively straightforward robot assembly and inspection chores.

To determine how sceneries made up of real 3-D objects can be grasped in detail, a significant amount of highly complex theory has in fact been created and supported by experiment over the past few decades.

This generally entails attempting to comprehend situations with six degrees of freedom, or objects that could appear in completely arbitrary positions and orientations. It requires a significant amount of computing to interpret such situations and determine the translation and orientation of any groupings of objects, in part due to the inherent ambiguity in extrapolating 3-D information from 2-D images.

Even while computer vision does not always require to replicate the capacities of the human eye-brain system, a lot of 3-D vision research has focused on biological modeling. This kind of study demonstrates that the human visual system employs a variety of techniques at once, extracting relevant cues from the input data and formulating hypotheses about a scene's content that are then gradually improved until a good working model of what is present is formed. Individual techniques are therefore not expected to operate alone; rather, they must supply the model generator with any new data that become accessible. It is obvious that certain forms of biological machinery will be largely inactive unless they are activated by particular input inputs. In order to be applied effectively to more limited forms of visual input, computer vision systems are currently less sophisticated than this and frequently built on specialized processing models (George, K., et al. 2022).

CONCLUSION

A significant change is taking place in computer science's approach to modeling and problem-solving. Early computer scientists largely studied discrete mathematics, concentrating on data structures with a finite number of distinct components, such as graphs, trees, and arrays. Modern computer scientists must develop reliable ways for processing and comprehending real-valued data due to the introduction of fast floating-point processing, "big data," three-dimensional scanning, and other forms of noisy input. Computer scientists today need to be equally proficient in the languages of multivariable calculus and linear algebra in addition to discrete mathematics.

Self-driving cars have transitioned from "dreams" to "realities" in recent years. Self-driving car startups like Tesla and Google-backed Waymo have already launched their portfolio and are raking in millions. Uber is also working on self-driving cab technology. Automated drones are being developed by food delivery services like Uber Eats to deliver meals to customers. Millions of dollars are also being invested by premium automakers like Porsche and Bentley in the creation of self-driving luxury vehicles.

In order to improve ventilation therapies for Covid-19 patients, a project is under underway in the United Kingdom to investigate the use of AI to evaluate lung physiology. Patients with Covid-19 may get SARS and MERS illnesses as a result of their lungs' inability to supply the necessary amount of oxygen. Because of this condition's potential for death, ICU staff may need to use mechanical ventilators. Choosing the wrong ventilator settings can harm a patient's lungs.

Research on how AI can help tailor ventilator settings to a particular patient is being conducted by scientists at Imperial College London. The system might prove useful for the upcoming Covid-19 wave. Several mutant Covid-19 infections were also seen in the second wave, but in different nations. Regardless of the cause, this system can assist in properly adjusting the ventilators. The Beacon Care system, a novel AI gadget, suggests the ventilator setting based on a patient's needs and requirements using mathematical computations. Medical professionals enter information about a patient's condition, and an AI device gives the medical staff treatment recommendations. For a better reaction to treatment, this device also measures blood flow and lung aeration while also capturing oxygen. Additionally, it can forecast how patients will fare or how they will react to various interventions.

REFERENCES AND BIBLIOGRAPHY

- Bai, Y., Ma, W., Li, Y., Cao, L., Guo, W., Yang, L., 2016. Multi-scale fully convolutional network for fast face detection. In: Proc. British Machine Vision Association Conference. 1922 September, York
- Cao, Q., Ying, Y., and Li., P., 2013. Similarity metric learning for face recognition. In: Proc. IEEE Int. Conf. on Computer Vision. 18 December, Darling Harbour, Sydney, pp. 24082415.
- Davies, E.R. (2018). Computer Vision Principles, Algorithms, Applications, Learning. Academic Press, London.
- George, K., et al. (2022). Low-Power Computer Vision. CRC Press, New York
- Griesser, A. “Real-time GPU-based foreground-background segmentation”, Technical Report 269, 2005.
- Lavanya Sh., “Human detection and tracking using background subtraction in visual surveillance”, In: Towards Smart World. Chapman and Hall/ CRC. New York, December 2020, p. 317–328. DOI: 10.1201/ 9781003056751.
- M. Miraz, M. Ali, P. Excell, and P. Rich, “A review on Internet of Things (IoT), Internet of Everything (IoE) and Internet of Nano Things (IoNT)”, in Proceeding of Internet Technologies and Applications, Wrexham, UK, 2015.
- Sharma, L., Carpenter, M. (2022). Computer Vision and Internet of Things. CRC Press, New York
- Solomon, J. (2015). Numerical Algorithms – Methods for Computer Vision, Machine Learning, and Graphics. CRC Press, New York
- Thomas E., Jan Hendrik M., and Frank H. Neural architecture search: A survey. J. Mach. Learn. Res., 20(55):1–21, 2019.

NATURAL LANGUAGE PROCESSING AND ITS IMPACT ON HOW WE COMMUNICATE

Ejup Rustemi^{1*}, Mefail Tahiri²

1University of Tetova, North Macedonia

2University of Tetova, North Macedonia

***ejup.rustemi@yahoo.com**

ABSTRACT

Natural Language Processing (or NLP) is a field that studies how computers may interact with natural, or human, language. Regardless of your occupation or background, there is a strong possibility you have heard about it before, particularly in recent years as news about the astonishing capabilities of intelligent robots that can interpret and produce natural language has begun to appear in the media. Intelligent customer service built on human-machine communication has emerged as a potent assurance for cutting costs and boosting productivity in the service sector. Currently, robots handle a lot of customer service tasks in the financial, marketing, and other service sectors. People may create a knowledge base in the relevant field and offer adaptable support for diverse service scenarios in a modular way using knowledge graph technology to mine, classify, index, and evaluate industry know-how. In this paper we have explained and exemplified all these aspects with the goal of clarifying such an important technological field.

Keywords: Language, AI, processing, understanding, communication

INTRODUCTION

Here's another "fun fact" for you. The field's origins are commonly linked to the early 1950s, specifically to the Georgetown-IBM effort, which aimed to construct an early completely automated machine translation system between Russian and English. The researchers assumed they could complete this work in a few years. Do you believe they were successful in resolving it? Hint: if you've ever tried translating text from one language to another using automated programs like Google Translate, you know what the cutting-edge is today. Machine translation systems today perform quite well, but they are far from flawless, and the field has taken several decades to arrive to this point.

Another significant advancement occurred in the 1990s with the creation and availability of the World Wide Web, which enabled access to and the accumulation of vast volumes of data for the algorithms to learn from over time. The Web also created whole new tasks and topics to work on: for example, prior to the emergence of social media, there was no such thing as social media analytics as a task (Chen, Low, et al. 2020).

Finally, as algorithms improved and the amount of available data grew, there was a need for a new paradigm of techniques that could learn from larger amounts of data in a more efficient manner. In the 2010s, breakthroughs in computer hardware enabled the adoption of a new family of more powerful and sophisticated machine learning algorithms known as deep learning.

AI AND COMMUNICATION

Conversational systems are among the most significant advances in the field of Artificial Intelligence (AI). Dialogue systems in conversational AI can be either an open-domain chit-chat model or a task-specific goal-oriented approach.

Task-specific systems concentrate on certain tasks such as travel or hotel booking, technical help for users, and addressing non-creative enquiries. These systems attempt to elicit a response by maximizing an anticipated reward. An open-domain dialog system, on the other hand, functions in a non-goal driven casual context and replies to all types of questions (Chen, Low, et al. 2020). The realization of incentives is complicated in these circumstances since there are so many variables to consider. Understanding the dialog context, honoring the user's own preferences, and other external aspects such as time, weather, and current events must all be taken into account at each dialog stage.

In recent years, there has been a trend toward developing end-to-end dialog systems such as chat-bots that can readily replicate human discussions by training them on massive amounts of multi-turn conversational data. In open-domain environments, virtual assistants typically use single-turn dialogues to train the models. In such cases, chit-chat bots can assist humans in interacting with robots using natural language, allowing humans to convey their emotional states.

For resilience and practical applications, dialogue systems must provide meaningful, diverse, and coherent responses. To some questions, generative models produce shorter, unsuitable responses. The responses range from incorrect statements to generic ones like "I'm not sure." The reasons for these concerns include model inefficiency in capturing long-term dependencies, the creation of a large number of out-of-vocabulary (OOV) terms, and the limitations of the maximum likelihood objective functions used to train these models. Transformer models have become an integral component of most cutting-edge designs in a variety of natural language processing (NLP) applications. The results reveal that these models efficiently capture long-term dependencies, substituting gated recurrent neural network models in many instances.

Conversational Artificial Intelligence (AI) is considered one of the most difficult challenges in AI. Many AI researchers are interested in developing dialog systems that can interact intelligently with humans and engage them in long-term talks. Dialog systems are classified into two types: task-oriented dialog systems and open-domain dialog systems. Task-oriented dialog systems communicate with users in order to fulfill a specific task, such as assisting customers in booking a ticket or shopping online. An open-domain dialog system, on the other hand, can assist users in sharing information, asking questions, and developing social etiquette through a series of discussions.

Conversations generated using retrieval-based approaches are more fluent, grammatically correct, and of higher quality than dialogues generated by generative methods (Chen, Low, et al. 2020). Their high-quality performance is contingent on the availability of a large database of human-human interactions. Responses created by neural generative models, on the other hand, are random in character and frequently lack grammatical correctness. In such cases, techniques that combine the power of retrieval-based methods and generative methods can be used. Overall, hybrid methods use retrieval techniques to find some relevant responses before leveraging them to develop contextually appropriate responses in the next stage.

TEXTUAL ASPECTS

Text Classification is a part of Natural Language Processing (NLP) that deals with categorizing a text snippet into two or more predefined categories. Sentiment Analysis (SA) tackles the challenge of text classification in situations where the predefined categories are sentiments such as positive or negative. To do sentiment analysis at the aspect level, Aspect Based Sentiment Analysis (ABSA) is offered. ABSA has four subtasks: Aspect Term Extraction (ATE), Aspect Category Detection (ACD), Aspect Term Sentiment Analysis (ATSA), and Aspect Category Sentiment Analysis (ACSA) (ACSA). The purpose of the first subtask (ATE) is to identify all of the aspect terms for a given sentence.

Aspect Term Sentiment Analysis (ATSA) is a classification task in which the sentiment must be classified into one of the predefined polarities given an aspect and a sentence. This is present within the sentence in the ATSA challenge, however it can be a single word or a phrase. The problem of ATSA is addressed in this study.

The problem of ACD is to categorize an aspect into one of a set of categories given a text set. ACSA is similar to ATSA, but the aspect phrase may or may not be present in the sentence. Finding sentiments at an aspect level is far more difficult than finding sentiments at the whole phrase level since the same sentence can contain different sentiment polarity (Xu, et al.: 2017).

Automatic Text Generation (ATG) is a task that has received a lot of attention from researchers in the field of Natural Language Processing (NLP). Several investigations have yielded highly encouraging results, allowing the formulation of ever more difficult targets in this discipline. The scope of ATG is currently being broadened, and there is a lot of new work that seeks to generate text linked to a specific area.

When compared to other forms of ATG, the production of a literary text is particularly interesting and demanding since these texts are not universally and persistently perceived. Furthermore, depending on the reader's mood, this perception can change (Xu, et al.: 2017). As a result, it is reasonable to presume that literary perception is subjective, and it is difficult to verify that material generated by an algorithm would be viewed as literature. To reduce any ambiguity about literary perception, we consider literature to be text that employs a vocabulary that may be significantly different from that used in common language, as well as various writing styles, such as rhymes, anaphora, etc., and figures of speech, in order to produce an artistic, complex, possibly elegant, and emotional text.

With the proliferation of intelligent personal assistant systems, it is becoming increasingly vital to create a successful chatbot that can speak with humans fluently and aid them in completing various tasks. Furthermore, chatbots play an essential part in a variety of other applications, including customer support and tutoring systems. The underlying answer matching model is a critical component of every chatbot, with the purpose of identifying the best relevant response from a pool of options based on previous discussions.

The following three issues must be addressed by an optimal response matching model. (1) It must capture a matching relationship that is more than just lexical or semantic similarities. (2) It should be capable of capturing various matching associations for various utterance types. (3) It can use domain knowledge to decipher the precise meanings of some statements.

DEFINING CHARACTERISTICS

In general, NLP technology have advanced significantly, exhibiting the following characteristics:

Massive amounts of data and diversified knowledge give considerable support for the rapid development of NLP technology.

We have entered the era of big data with the advent and rise of the Internet and mobile communication technologies, where the scale of data generated has expanded dramatically. The International Data Corporation (IDC) research predicts that the global data sphere will grow from 33 billion dollars in 2018 to 175 billion dollars by 2025, with a compound annual growth rate of around 27 percent over the next few years (Chen, Low, et al. 2020).

Data is a critical building block for AI applications such as NLP. Whether early stage domain-specific information was produced by specialists or later regularities were identified automatically by statistical machine learning methods and utilized to assess and make judgments, all demonstrate the clear necessity of data. In recent years, GPU (Graphics Processing Unit) and TPU (Tensor Processing Unit) clusters have significantly improved computational power, allowing unsupervised and semi-supervised learning approaches to use unlabeled data to train models, further leveraging big data's enormous potential (Chen, Low, et al. 2020).

Deep neural network modeling can identify hidden information in large-scale data more effectively. The performance of numerous NLP tasks has continued to improve as data scale and model complexity have grown.

Meanwhile, large-scale datasets are fueling the birth and development of new research avenues. The release of data sets such as Google's CNN/Daily Mail, Stanford's SQuAD (Stanford Question Answering Dataset), and Microsoft's MS-MARCO (Machine Reading Comprehension) has, for example, accelerated the development of Machine Reading Comprehension (MRC), which has quickly become a popular topic in NLP research.

Baidu launched DuReader, a large-scale Chinese reading comprehension dataset based on real-world web texts, and held relevant competitions, which aided in the advancement and implementation of the MRC technology (Xu, et al.: 2017).

Another topic is the transformation of data into semantics and knowledge, which is a more fundamental issue that reflects the value of data and makes knowledge graphs the most common representative of contemporary knowledge engineering (Chen, Low, et al. 2020). The rapid advancement and widespread use of machine learning has dramatically increased the efficiency of information extraction and large-scale knowledge base creation, as well as greatly encouraged the use of knowledge in AI activities such as question answering and recommendation. The knowledge graph technology has resulted in a technically complete and mature system. More critically, in the big data environment, knowledge construction and application have formed a closed loop.

In comparison to early rule-based symbolic methods or traditional statistical approaches, NLP methodologies and paradigms guided by deep learning techniques have experienced substantial transformations.

End-to-end semantic analysis is made possible by deep learning algorithms, particularly new pre-training language models. As a result, syntactic analysis, which was once the mainstay of NLP in the era of formal grammar and statistical machine learning, is becoming obsolete. Traditional language analysis approaches, which rely on a pipeline of discrete tasks such as word segmentation, POS tagging, syntactic parsing, and more, are so complex that errors are prone to propagating throughout the process (Xu, et al.: 2017). End-to-end NLP techniques based on deep learning models immediately learn semantic labels from raw text input, eliminating intermediate processes and resulting in significant architectural simplicity and significant gains in analysis accuracy. Furthermore, research reveals that syntactic and semantic elements have been recorded in multiple layers of pre-trained language models on enormous amounts of data, therefore there is no need to do syntactic parsing to provide explicit syntactic structures for downstream activities.

Traditional morphology and syntactic analysis are frequently restricted to a single sentence when it comes to the amount of text that can be processed, but the rapidly developing MRC technology has overcome this restriction, allowing users to move from understanding a single sentence to an entire document and even text across multiple documents (Chen, Low, et al. 2020). This tendency is also evident in text creation, where we now have new technologies like event context generation based on multi-document aggregation and automatic summarizing based on it.

An important driving force behind a new wave of scientific and technological revolution and industrial transformation, AI technologies, including NLP, are accelerating innovations and launching large-scale industrial applications. This is seen from the perspective of technological breakthrough, industrial structure reform, and the most recent trend of policy deployment in different countries.

IMPORTANCE OF SMART DEVICES

There has been a significant increase in the number of smart devices and data quantities due to the rapid development of the Internet and information technology. Humans have reached the age of intelligence, and the market for natural language processing applications has expanded quickly, creating an industrial scale. The global NLP market was worth 10.9 billion US dollars in 2019, and Mordor Intelligence estimates that it will increase to 34.8 billion US dollars by 2025, with a compound annual growth rate of 21.5 percent. More and more intelligent goods and applications are using NLP technologies. Commonplace programs like dialogue-based smart assistants like Apple Siri, Google Assistant, Amazon Alexa, Baidu DuerOS, Xiaomi voice assistant, and many others have permeated everyone's lives

with the introduction of smart speakers. According to the analysis of the reputable research firm Strategy Analytics, global sales of smart speakers reached a new high of 147 million devices in 2019 and increased by 70% year over year (Chen, Low, et al. 2020).

Although the market is dominated by tech behemoths in terms of market share, subdivisions nevertheless offer potential for small and medium-sized businesses. The NLP market is currently dominated by digital giants like Google, Amazon, Apple, Facebook, Microsoft, Baidu, Alibaba, Tencent, and others. Through mergers and acquisitions, they continue to broaden their influence on a worldwide scale, offer creative solutions, and boost market share and profitability (Xu, et al.: 2017).

Multiple technologies are being utilized to improve user experience as machine translation becomes more sophisticated (Chen, Low, et al. 2020). The people have benefited from the convenience that MT quality has brought them in the areas of travel, daily dialogue, news, and other things. Application forms have continuously grown. There is a high need for document translations of all kinds in addition to text translations. The efficiency of translating manuals, contracts, reports, and other documents can be considerably increased by maintaining the associated format information, such as fonts, colors, tables, calculations, images, and others. Translation requirements and circumstances have expanded in variety as a result of the rapid development of various mobile devices and network technologies. For instance, menus, street signs, animation, and other scenarios all make use of photo translation and augmented reality translation in conjunction with computer vision technologies to enhance user experience. It is frequently utilized in situations like international travel, everyday discussion, and conference presentations to make input more practical and effective.

BRINGING SERVICES TO CUSTOMERS

Intelligent customer service built on human-machine communication has emerged as a potent assurance for cutting costs and boosting productivity in the service sector. Currently, robots handle a lot of customer service tasks in the financial, marketing, and other service sectors. People may create a knowledge base in the relevant field and offer adaptable support for diverse service scenarios in a modular way using knowledge graph technology to mine, classify, index, and evaluate industry know-how (Chen, Low, et al. 2020).

Complex knowledge management systems have been created in many different sectors using NLP technologies. The knowledge network created by AI technologies will be used by Microsoft to reason about internal and external data in the organization, automatically sort the data into shared topics based on the relevance of the projects or customers, and send the related knowledge to appropriate internal personnel. Project Cortex for Microsoft 365 was introduced by Microsoft in the field of corporate offices in 2019.

In the financial industry, NLP technologies automatically extract useful information from semi-structured data such as prospectuses, financial reports, brokerage research and analysis reports, consulting analysis reports, investment reports, and financial news. This information is then used to build a knowledge graph that offers a variety of analytical data for investment (Xu, et al.: 2017). It can do a deeper analysis and more accurate investment choice in the event of macroeconomic or corporate emergencies. It can also perform risk analysis and fraud identification to reduce financial risks. Leading multinational investment banks have conducted pertinent research and applications in this area, including Goldman Sachs, JP Morgan, and Citibank.

CONCLUSION

NLP technology offers many potential uses in the medical and health sector. There are a lot of papers and data in modern medicine, and new medical techniques are always being developed. No specialist or doctor can fully comprehend and master all medical information. However, NLP technology can assist professionals in finding the most recent research findings for a wide range of challenging ailments quickly and accurately, allowing patients to benefit from advancements in medical technology sooner.

Efforts have also been made by tech behemoths to create libraries of algorithm and model toolkits, package them, and make them accessible to platform developers. Due to the popularity of deep learning, common deep learning frameworks now include pre-trained models and NLP libraries. For instance, Facebook has created the PyText NLP modeling framework, which enables quick creation, deployment, and use of NLP models in PyTorch. The text processing library TF.Text is open-sourced and integrated with Google's TensorFlow, which also incorporates the robust language model Transformer and the pre-trained model BERT..

Deep learning-based AI applications frequently need a lot of computational resources, and an open AI platform built on cloud services can increase output. Global leaders in cloud computing and artificial intelligence (AI), including Amazon, Microsoft, Google, Alibaba, Baidu, Tencent, and others, have committed to developing AI cloud platforms that include speech, computer vision, and NLP capabilities.

The largest public cloud service in the world is Amazon Web Services (AWS), and AI is a crucial component of its design. There are two established NLP products. One is Amazon Comprehend, which focuses on natural language processing and uses machine learning to assist users find viewpoints and connections in text.

The other is Amazon Lex, which enables users to create voice- and text-based dialogue services. Products for specialized AI and machine learning are offered by Google Cloud Services. NLP activities like syntax parsing, entity recognition, sentiment analysis, and content categorization can be completed using the Natural Language API, which is based on pre-trained language models, and AutoML Natural Language, which enables users to create their own models. It also includes elements like speech-to-text conversion, dialogue management, and multilingual translation.

The cloud-based Azure AI platform from Microsoft combines AI, machine learning, and knowledge mining services and applications. To extract latent knowledge from a wide range of different forms of data, knowledge mining employs OCR, ASR, and NLP technologies like NER, key phrase extraction, language identification, and sentiment analysis. The machine learning platform helps developers create, deploy, and quickly construct their own AI models. Finally, depending on the trained models, Azure Cognitive Services offer relevant language applications and services, including, but not limited to, dialogue robots, intent recognition, machine translation, and speech-to-text conversion.

REFERENCES AND BIBLIOGRAPHY

- Bahdanau D, Cho K, Bengio Y. (2014) Neural Machine Translation by Jointly Learning to Align and Translate. arXiv:1409.0473.
- Chen C, Low J, et al. (2020) Global smart speaker market to grow 13% in 2020 despite coronavirus disruption. Singapore: Canalys.
- Kochmar, E. (2022). Getting Started With Natural Language Processing. Manning, New York.
- Metais, E., Meziane, F., Horacek, H., Cimiano, P. (2020). Natural Language Processing and Information Systems. Springer, Saarbrücken.
- Papineni, K., Roukos, S., Ward, T., Zhu, W.J.: (2002) BLEU: a method for automatic evaluation of machine translation. In: Proceedings of the 40th Annual Meeting on Association for Computational Linguistics, pp. 311–318. Association for Computational Linguistics.
- Xiong H, Zhang R, Zhang C, et al. (2019) DuTongChuan: Context-aware Translation Model for Simultaneous Interpreting. arXiv:1907.12984.
- Xu, J., et al.: (2017) Self-taught convolutional neural networks for short text clustering. Neural Netw. 88, 22–31.
- Zhao T, Lee K, Eskénazi M. Unsupervised discrete sentence representation learning for interpretable neural dialog generation. In: Proceedings of ACL; 2018.

GJUHA E MUHAXHIRËVE NË KOSOVË

MA. Diellza Hoxha

University of Prishtina " Hasan Prishtina", Faculty of Philology, Masters studies

Humboldt University of Berlin , Department of Slavic Studies, Masters studies (SoSe 2021)

Pristina- Kosovo

diellze.hoxha@hotmail.com

ABSTRAKT

Ky punim që synon përshkrimin e gjuhës së Muhaxhirëve në Kosovë është pasqyrë e rezultateve nga intervistimi i folësve së këtij varieteti gjuhësor, të cilët janë dëbuar me dhunë nga vendbanimet e tyre, të cilat Serbia i quante "Serbia jugore". Territoret e pushtuara ushtarakisht pra duke i pushtuar më parë gjuhësisht. Pas afro 145 viteve jetesë të familjeve muhaxhire në Kosovë diskutohet për Muhaxherishten kur ishte nën tryshninë e konteksteve të caktuara historike- shoqërore dhe Muhaxherishten sot. Përshkrimi i këtij varieteti gjuhësor do të jetë objekt studimi i këtij punimi. Ndërsa të dhënat gjuhësore janë mbledhur nga intervistimi i folësve, shumica mbi moshën 55 vjeçare e një pjesë e tyre mbi moshën 70 e 80 vjeçare.

Fjalët kyçe: *muhaxherishte, gegërishte, ndikim gjuhësor, bashkëpërkime, dallime gjuhësore.*

DIALECTOLOGY

HYRJE

Ende pa nisur ta shkruaja këtë punim, e dija që nuk do të ishte e mundur të mos mbarteshin probleme të natyrave të ndryshme sepse kjo tematikë, para së gjithash ka një peshë historike dhe se një përshkrim gjuhësor i këtij varieteti po shkruhej pas afro 145 vitesh jetesë të Muhaxhirëve në Kosovë. Megjithatë, në terren pata ndihmën e Muhaxhirëve, të cilët i dalloja së pari nga vendbanimet e tyre, që isha e informuar nga librat e Sabit Ukës, Jusuf Osmanit dhe Agjencisë Shtetërore të Arkivave të Kosovës, i dalloja nga mbiemrat e Muhaxhirëve sepse i mësova të gjitha vendbanimet e tyre në Sanxhakun e Nishit, i dalloja edhe nga emërtimet e lagjeve dhe nga shtëpitë e tyre. Dëgjoja historitë e Muhaxhirëve tek ecnim mëhallave, duke më rrëfyer me lot në sy përvojat e trishta të familjarëve të tyre gjatë dëbimit nga shtëpitë e tyre, dhe aty isha e vetëdijshme që përpos qindra incizimeve për të analizuar gjuhën e tyre, unë kisha mbledhur qindra fakte që janë edhe fakte historike për dëbimin e shqiptarëve nga Sanxhaku i Nishit. Këto histori i pata lexuar disi edhe në Dosjen Britanike të Bejtullah Destanit por nga afër ishte ndryshe, shumë ndryshe...

Ngjarjet e viteve 1875-1878 ndikuan që shqiptarët të shpërngulehin nga Sanxhaku i Nishit. Mirëpo sikur të mos ekzistonte synimi i prerë i qarqeve sunduese serbe sipas Sabiut Ukës (2018, Vëllimi 1/2: 17) me siguri, shpërngulja masive shqiptare nuk do të bëhej. Ai shprehet (po aty) që qarqet sunduese serbe synonin shpërnguljen e shqiptarëve nga vendbanimet e tyre vërtetojnë të dhëna të shumta serbe. Mirëpo edhe qarqet austro-hungareze, duke pasur planet e tyre hegjemoniste, në njërin anë, dhe planet tregtare të fushave të tjera me Serbinë, në anën tjetër, kontribuan që serbët ta përfillnin planin rreth kësaj çështjeje. Bartësi kryesor i shpërnguljeve të shqiptarëve të Sanxhakut të Nishit ishte princi, më vonë mbreti, Milan Obrenoviqi (1868-1889).

Politikën e tij, përkatësisht të qarqeve sunduese serbe, në një mënyrë e për shkaqe të veta hegjemoniste ndaj Kosovës, e përkrahin edhe politika austro-hungareze. Pra, konstaton Jusuf Osmani (2018, Vëllimi 3: 7) se shpërngulja e shqiptarëve ishte edhe rezultat i lojës diplomatike të qarqeve ballkanike dhe evropiane.

Krejt në fillim e përmenda që ka disa arsye pse trajtimi i këtij varieteti gjuhësor dhe arritja në përfundime është goxha sfiduese, po i rendisim 5 prej tyre:

1. *Nuk mund të ndriçohet detajisht evolucioni historik i strukturës së Muhaxherishtes*; pra dukuritë morfologjike dhe sintaksore nuk mund të vështrihen në evolucionin e tyre të shkallëshkallshëm, sepse 145 vite jetesë në Kosovë absolutisht që kanë ndikuar në Muhaxherishten, por jepen ca shpjegimënë krahimin historik të brendshëm dhe atë të jashtëm.

2. *Muhaxhirët kishin jetuar në disa vise të Sanxhakut të Nishit*; Elementi shqiptar (Uka, 2018: 12-17) më së shumti jetonte në Qarkun e Toplicës, pjesërisht në atë të Vranjës dhe të Nishit, ndërsa fare pak në Qarkun e Pirotit, përkatësisht thuhet vetëm në qytetin e Pirotit. Përndryshe sipas Tihomir R. Gjogjeviq, por edhe të tjerëve, elementi shqiptar deri në vitet 30 të shekullit të kaluar në lindje shtrihej edhe përtej caqeve të Sanxhakut të Nishit. Si vise e treva ku ishte përqendruar elementi shqiptar në trevën e Sanxhakut të Nishit ishin: Toplica tok me trevën e Kurshumlisë, përkatësisht të Kosanicës dhe të Dobriqit, pastaj treva e Jabllanicës tok me viset e Medvegjës si dhe treva e Pusta Rekës. Mandej, banorë shqiptarë kishte shumë edhe në viset e Veternicës, pak në atë të Gërdelicës si dhe të Masuricës, duke shtrirë kështu deri në anën e djathtë të lumit Vërlla, lumë ky që derdhet në lumin Moravë. Pra, sipas disa autorëve, elementi shqiptar kalonte edhe në lumin Moravë, elementi shqiptar vende- vende, sidomos në rrethinën e gjerë të Prokuplës, të Kurshumlisë, si dhe në atë të Leskovcit, shtrihej dhe i banonte aq dendur atovise, sa që rrallë përmendje termi “Arnautlluk”, “Arnautllëku i Jabllanices a i Pusta Rekës” etj. Të dhënat shqiptare vërtetojnë se shumica e banorëve shqiptarë shtrihej kryesisht në viset e Qarkut të Toplicës dhe në ato të Vranjës, ndërsa disa në Qarkun e Nishit dhe thuhet aspak në atë të Pirotit, përveç në vetë qytetin e Pirotit, megjithëse Qarku i Nishit dhe ai i Pirotit nuk mund të thuhet se janë hulumtuar tërësisht. Dihet se në këto vise, sidomos të Pirotit kishte mjaft çerkezë por aty jetoni edhe edhe elementi tataro-turk.

3. *Muhaxhirët u vendosën në Kosovë në vende të ndryshme*; Banorët shqiptarë të trevës së Toplicës, Kosanicës, Dobriqit bashkë me qytetarët e Prokuplës me Kurshumli, tërhiqeshin dhe iknin në viset e Llapit dhe të Gallapit. Nëpër vise të Gallapit tërhiqej edhe pjesa kryesore e popullsisë së Jabllanicës, Pusta Rekës, Veternicës, Gërdelicës bashkë me popullsinë e rrethinës së Leskovcit dhe të vetë qytetit Leskovc. Si njëra, ashtu edhe pjesa tjetër e kësaj popullsie iu drejtua Prishtinës, përkatësisht Kamenicës, Gjilanit etj. S’ka dyshim se popullsia e cila e popullonte vet qytetin e Vranjës me rrethinë, sidomos popullsia shqiptare e Polanicës, Masuricës dhe ajo që shtrihej në pellgun e Lumit Vërlla shkonin në drejtim të Gjilanit, Bujanocit, Preshevës, Kumanovës e të viseve të tjera të Kosovës dhe të Maqedonisë. Ndërkaq, një pjesë tjetër shqiptare e trevës së Nishit dhe vendeve të tjera ikte drejt Bujanocit dhe Preshevës. Disa vazhdonin madje, edhe për Shkup dhe vende të tjera të Maqedonisë. Kjo ishte shpërngulja e dimrit, e cila bëhet gjatë dhjetorit të vitit 1877 dhe gjatë janarit të vitit 1878. Pjesa tjetër e popullsisë shqiptare pjesërisht që mbeti e strehuar në malë dhe pastaj atë ushtria serbe do ta lejojë që të kthehet në vendbanimet e veta, si dhe pjesa të cilën e strehoi dhe e mori në mbrojtje popullsia fqinje, në vatrën e tyre do të mbesin deri në gusht 1878. Ndërkaq popullsia tatarë, çerkeze, osmane, ku kishte edhe nga pak shqiptarë, e rrethinës së Bella Pallankës dhe e rrethinës së Pirotit e të Nishit, mësyhet në drejtim të Sofjes, Vidinit dhe pastaj për në viset e tjera të Bullgarisë- për në Turqinë e sotme, ndërsa ende nuk dihet se çka u bë me 100 familjet shqiptare të fesë katolike të Nishit.

4. *Kur kemi të bëjmë me numrin e përgjithshëm të banorëve të Sanxhakut të Nishit, sillet rreth 200 000 banorë shqiptarë*; Sabit Uka (2018- Vërllimi I, 12-17) duke shqyrtuar të dhënat numerike të cilat i dhanë dy shkencëtarë serb, disa shënime numerike, të cilat i dhanë disashkenctarë gjermanë, austriakë etj, duke përdorur metodologjinë e Vidosava Nikoliq-Stojançeviq, e cila merr për bazë numrin e shtëpive në një fshat dhe numrin e banorëve në njëfamilje si dhe duke shqyrtuar disa shënime arkivore dhe historiografike del se në fillim kanë mbetur dukshëm më tepër banorë shqiptarë e turq e të tjerë të pashpërngulur e që më vonë edheata ose pjesa kryesore e tyre u shpërngulë. P.sh. në Nish kanë mbetur 944 banorë të vobektë. Në një vend tjetër thuhet se në qytetin Nish, në një pjesë të tij, jetonin 1500 banorë shqiptarë. Disa prej tyre, i shitën shtëpitë dhe migruan në Turqi, të tjerët u kthyen në shtëpi të tyre, mirëpo, prej tërë atyre 300 shtëpive vetëm 20 sosh kanë ngelur pa u rrënuar. Kështu, më 1884 edhe banorët shqiptarë janë shpërngulur.

Mbetën pa u shpërngulur sipas Jusuf Osmanit(2018- Vëllimi i parë, 26- 29) vetëm ata shqiptarë që i kishin marrë nën mbrojtje fqinjët e vetserbë si banorët e fshatrave të përziera: Gjakus, Samorinocv, Pekovc, Mekish, Balojnicë, Batushnicë, Sharlinc, Llukomir, Pukovc, Reçicë e Poshtme, Pllanë e Madhe, Resinicë, Jashanicë dhe e popullsisë myslimane.

5. *Ndikimet gjuhësore*: Regjistrimi i popullsisë, thekson Bejtullah Destani (2019, 7-9) së kazasë së Nishit i bërë në vitin 1873 dëshmon se në Nish dhe në Pirot flitej, kryesisht gjuha turke; në Leskovc dhe në Vranjë, përpos gjuhës turke, si mbizotëruese flitej edhe shqipja; në Prokuple, Krushimli dhe Tërnë flitej, kryesisht gjuha shqipe, në Bella Pallankë dhe në Vllasotincë flitej, kryesisht, gjuha serbe. Por vlen të përmendet gjithashtu se gjuha shqipe në tërësi i mbijetoi perreth 460 vjet pushtimit turk dhe se fjalët nga turqishtja nisin të hyjnë në gjuhën shqipe qysh në shek. XV. Ndërsa, sa u takon serbizmave, kanë hyrë në shqipen gjatë mesjetës, pra i përkasin kohës para shekullit XV dhe të folmet shqipe të Kosovës ishin më të ndikuarat, së bashku me ato të Maqedonisë dhe të Malit të Zi. Muhaxhirët e Kosovës u vendosën gjithandej në Kosovë, ku fliten varietete të ndryshme të gjuhës shqipe: e folmja e Moravës së Poshtme, e folmja e Moravës së Epërme, e folmja e Prizrenit, e Prishtinës, e Pejës e kështu me rradhë. Dhe madje, disa muhaxherë pasi ishin vendosur në vendbanime të caktuarishin zhvendosur prapë duke shkuar në vise të tjera të Kosovës, për shembull kemi rastin e Komunës së Gillogovcit, Nga famijet shqiptare në këtë treve pasi bënë një bredhje nëpër vise të ndryshme të Kosovës, erdhën dhe u vendosën në këto vendbanime: çitakovë, Godanc, Gllanasellë, Poklek, Gjyrrishin e në Zabelin e Poshtëm. U vendosën Gërgurët, Mehanët. Brestovcët, Stullackët, Slishanët, Berilët, Slivovët, Zhinipotokët e të tjerë.

QËLLIMI I HULUMTIMIT, RËNDËSIA E TË FOLMEVE TË MUHAXHIRËVE PËR

GJUHËSINË SHQIPTARE DHE HIPOTEZAT

Sesi ndikoi shpërngulja te varieteti i muhaxhirëve nuk ka qenë e ditur prandaj është bërënjë analizë e posaçme gjuhësore. Duke marrë parasysh të gjithë faktorët që përmenden në hyrje të këtij punimi dhe që jepen edhe në pjesën e rezultateve, ky hulumtim ishte goxha sfidues. Ky punim që synon përshkrimin e gjuhës së Muhaxhirëve në Kosovë është pasqyrë e rezultateve nga intervistimi i folësve së këtij varieteti gjuhësor, të cilët janë dëbuar me dhunë nga vendbanimet e tyre, të cilat Serbia i quante “Serbia jugore”. Pas afro 145 viteve jetesë të familjeve muhaxhire në Kosovë diskutohet për Muhaxherishten kur ishte nën trysinë e konteksteve të caktuara historike- shoqërore dhe Muhaxherishten sot. Përshkrimi i këtij varieteti gjuhësor është objekt studimi i këtij punimi, duke filluar me një diskutim rreth këtij varieteti gjuhësor kur ishte nën trysinë e konteksteve të caktuara historike- shoqërore, pastaj përshkruhet shtrirja e këtij varieteti, termet në lidhje me këtë tematikë, trajtohet leksiku dhe fonetika, aspekti sintaksor e morfologjik.

Regjistrimi i popullsisë, thekson Bejtullah Destani (2019, 7-9) së kazasë së Nishit i bërë në vitin 1873 dëshmon se në Nish dhe në Pirot flitej, kryesisht gjuha turke; në Leskovc dhe në Vranjë, përpos gjuhës turke, si mbizotëruese flitej edhe shqipja; në Prokuple, Krushimli dhe Tërnë flitej, kryesisht gjuha shqipe, në Bella Pallankë dhe në Vllasotincë flitej, kryesisht, gjuha serbe. Por vlen të përmendet gjithashtu se gjuha shqipe në tërësi i mbijetoi perreth 460 vjet pushtimit turk dhe se fjalët nga turqishtja nisin të hyjnë në gjuhën shqipe qysh në shek. XV. Ndërsa, sa u takon serbizmave, kanë hyrë në shqipen gjatë mesjetës, pra i përkasin kohës para shekullit XV dhe të folmet shqipe të Kosovës ishin më të ndikuarat, së bashku me ato të Maqedonisë dhe të Malit të Zi. Muhaxhirët e Kosovës u vendosën gjithandej në Kosovë, ku fliten varietete të ndryshme të gjuhës shqipe: e folmja e Moravës së Poshtme, e folmja e Moravës së Epërme, e folmja e Prizrenit, e Prishtinës, e Pejës e kështu me rradhë. Dhe madje, disa muhaxherë pasi ishin vendosur në vendbanime të caktuarishin zhvendosur prapë duke shkuar në vise të tjera të Kosovës, për shembull kemi rastin e Komunës së Gillogovcit, Nga famijet shqiptare në këtë treve pasi bënë një bredhje nëpër vise të ndryshme të Kosovës, erdhën dhe u vendosën në këto vendbanime: çitakovë, Godanc, Gllanasellë, Poklek, Gjyrrishin e në Zabelin e Poshtëm. U vendosën Gërgurët, Mehanët. Brestovcët, Stullackët, Slishanët, Berilët, Slivovët, Zhinipotokët e të tjerë.

Për qendrat e muhaxhirëve dhe shpërnguljet e shqiptarëve sollën të dhëna nga dokumente pothuaj të pashfrytëzuara më parë; historiani *Bejtullah Destani* në librin e tij *“Muhaxhirët; Dosja Britanike”*, historiani *Sabit Uka* në 5 librat e tij *“Dëbimi i shqiptarëve nga Sanxhaku i Nishit dhe vendosja e tyre në Kosovë”* (vëllimi I, II dhe III), *Jeta dhe Veprimtaria e Shqiptarëve të Sanxhakut të Nishit deri më 1912* (vëllimi IV) dhe *Gjurmë mbi Shqiptarët e Sanxhakut të Nishit deri më 1912* (vëllimi V), studiuesi *Jusuf Osmani* në shtatë librat e tij *“Shqiptarët në Sanxhakun e Nishit – Muhaxhirët”*, *“Shqiptarët në Sanxhakun e Nishit, Vendbanimet në Kazatë: Kurshumli dhe Prokuplje”*, *“Shqiptarët në Sanxhakun e Nishit, Vendbanimet në Kazatë: Vranjë, Nish, Pirot dhe Tërn”*, *“Shqiptarët në Sanxhakun e Nishit – Vendbanimet në Kazanë e Leskovcit”*, *“Shqiptarët në Sanxhakun e Nishit – Muhaxhirët, Shpërngulja dhe vendosja në Kosovë”*, *“Shqiptarët në Sanxhakun e Nishit – Muhaxhirët, Shpërngulja në Turqi dhe në vende arabe”* dhe *Shqiptarët në Sanxhakun e Nishit, Shpërngulja dhe vendosja në Maqedoni, Luginë të Preshevës dhe Shqipëri”* dhe nga Agjencia Shtetërore të Arkivave të Kosovës.

Hipotezat: Ky varietet gjuhësor ka elemente dalluese në aspektin fonetik në krahasim me varietetet e tjeratë gjuhës shqipe, përdorimi i fjalëve që nuk përdoren fare apo janë të rralla në të folmet e tjera të shqipes dhe huazimet turke dhe serbe hasen më shpesh.

METODOLOGJIA

Qëllimi i këtij punimi është të diskutohet rreth të folmeve të Muhaxhirëve dhe të arrijmë t’i paraqesim disa karakteristika specifike të këtij varieteti gjuhësor. Duke marrë parasysh se ky varietet shtrihet në tërë komunat e Kosovës, një pjesë e madhe e tyre në Gjilan, Kamenicë, Viti, Ferizaj, Llap, pastaj Lipjan, Prishtinë, Vushtrri, Prizren e Gjakovë, intervistimi i folësve përfshiu këtë trevë gjuhësore, diku më shumë e diku më pak. Sidomos lagjet dhe fshatrat që i kishin ndërtuar Muhaxhirët. 85 intervista janë transkriptuar dhe janë incizuar, pra 85 është numri i pjesëmarrësve, por me siguri janë mbi 100 muhaxhirë me të cilët kam biseduar, por për shkak të rrethanave të ndryshme nuk kam mundur t’i incizoj, t’i marrë të dhënat e tyre dhe pastaj t’i transkriptoj.

Figura 1. Shpërndarja gjeografike e mostrës

Tabela 1. Shpërndarja e mostrës sipas gjinisë

Gjithsej	Femërore	Mashkullore
85	25	60

Tabela 2. Shpërndarja e mostrës sipas moshës

Gjithsej	+8 0	+70	+60	+50	+40	+3 0
85	9	24	27	12	7	6

Tabela 3. Shpërndarje e mostrës sipas vendbanimeve

Gjilan; Kravaricë, Gumnishtë, Gjilan. Livoç i Poshtëm dhe Livoç i Epërm.	30	Prishtinë	15
Kamenicë; Shipashnicë	5	Lipjan	5

Viti	5	Vushtrri	5
Ferizaj; Talinovci i Muhaxhirëve	5	Prizren	5
Podujevë	5	Gjakovë	5

Grumbullimi i këtij materiali zgjati 5 muaj, herë pas here, dhe nuk e pata të vëshirë edhe për faktin se një pjesë të tyre i intervistova nga vendi ku unë banoj, në Gjilan. Në fakt, do të doja që më shumë të kisha intervistuar vajza dhe gra, por ishte pak më e vështirë sepse në çdo shtëpi që shkoja, së pari interesoheshin burrat e familjes, pastaj intervistimi nëpër mëhalla, vajza dhe gra sidomos në fshatra nuk mund të shihje thuajse fare. Muhaxhirët i dalloja së pari nga vendbanimet e tyre, që isha e informuar nga librat e Sabit Ukës, Bejtullah Destanit, Jusuf Osmanit dhe Agjencisë Shtetërore të Arkivave të Kosovës, i dalloja nga mbiemrat e Muhaxhirëve sepse i mësova të gjitha vendbanimet e tyre në Sanxhakun e Nishit, i dalloja edhe nga emërtimet e lagjeve dhe nga shtëpitë e tyre. Duke marrë parasysh se ky varietet shtrihet në tërë komunat e Kosovës, një pjesë e madhe e tyre në Gjilan, Kamenicë, Viti, Ferizaj, Llap, pastaj Lipjan, Prishtinë, Vushtrri, Prizren e Gjakovë, intervistimi i folësve përfshiu këtë trevë gjuhësore, diku më shumë e diku më pak. Sidomos lagjet dhe fshatrat që i kishin ndërtuar Muhaxhirët. 85 intervista janë transkriptuar dhe janë incizuar, disa prej tyre janë si shtojcë në këtë hulumtim, pra 85 është numri i pjesëmarrësve, por me siguri janë mbi 100 muhaxhirë me të cilët kam biseduar, por për shkak të rrethanave të ndryshme nuk kam mundur t'i incizoj, t'i marrë të dhënat e tyre dhe pastaj t'i transkriptoj. Si rezultat karakteristika specifike të përbashkëta midis një muhaxheri të Gumnishës, atij të Mëhallës së Muhaxhirëve në Gjilan, të Mahllës së Muhaxhirëve në Vushtrri, mes një folësi të Gjakovës që ishte nga Prokuple dhe atij të Talinovcit të Muhaxhirëve të Ferizajit që ishte po nga Prokuple, mes një muhaxheri të Pejës e atij të Prizrenit, nuk mund të gjenden dy elemente të përbashkëta përveç elementeve të Gegërishtes dhe të folmeve përkatëse. Prandaj e udhës ishte qëkëtë hulumtim ta shihja në një kundvështrim tjetër dhe vendosa që të analizoja aspektin fonetik, leksikor, morfologjik e sintaksor të Anamoravës.

k3na pas ð3n 3 k3na pas bhõf3tsa

/po ngihlan kõhm lind/ põ eðe baba ka lind ngihlan amõ nok dih une/ pi kahit jon arð/ pirukoftsı/
jëna rokõfts 3ð3 krejt Jkruhõn rokõfts/ tee te voret kejt i kân ndrehte/ rukõftsı/ rukõftsı
/ jah jon dek// nih vjzt pørpara/ nih muj pa u bo tfejko smuja ka dek djalı mid 3es/ pes vjet para

mu/ aj kif dit kehjt met kað zu a õne zdi vahta//eh spe di a ka lind rohkõfts a a ka lind nãpørkatunë⁸/ ıfın kohn
zdisa/ a di sı ı kân nek atherit sehrbia tana ku kân mujt kân zahtet// ðõjfin nhere tãhnena kena bje ni jpi tvogel
jon hi niher nãpør kahtunë kifın nejt/ ı kif pas aj d 3yfi jem tãikat pørpara 3 djzmt pørmas 3 kejt tei nkatun3 kishin
ðõn tãfi tãikat jo djem i kãm/ a dın tãatf tei nkatõn thuj/ n katon thuj jon bajt terı jon arð ngihlan / e babd 3yfi me
lind nok e di a me dek kadek ktõ/ babõn ma kân vra kor õ hi partizanı / pi spijes e kân mar/ babõn tem/ mu mka
lõn baba d 3aft vjzt a motrån d 3aft mujf/ s3 gruæs tpar ı kifın dek ðmija babõs t3m tãna u martu pør zdvt/ na

dy f̄ikat/ p̄sθət̄p̄s v̄jət i ka pas baba j̄m kor ε k̄an vra/ s̄o k̄on s̄l̄z i v̄jeht̄ar f̄i/ v̄jt ε v̄hlek̄ints⁹/ εð̄e n̄ona tet̄mθ̄ət
v̄jet ε k̄īfin pas f̄z̄ju at nan̄ən t̄əm/ īf k̄on j̄sht̄im z̄ i k̄an θ̄ōn s̄z z̄p aj mid̄ z̄aj vet̄/ kodrat kum̄zdit f̄j̄f̄ j̄on k̄on atyh/ a
po θ̄a t̄ez kodrat j̄on m̄e ja ð̄on/ j̄ep̄ja k̄an θ̄ōn/ j̄er̄i t̄eyht̄et̄it/ j̄er̄i zot̄ni/ j̄on k̄on m̄e d̄yt̄f̄ahn m̄e krejt̄ j̄on k̄on mir
t̄ōnt/ kur òn f̄j̄z̄l d̄yrt z̄ dr̄ūnit dal̄finð̄z̄nt fun tsakak̄it m̄rīfin hala dal̄fin pi juv̄z/ k̄z̄na pas ð̄z̄n z̄ k̄z̄na pas bh̄ōf̄itsa /
kovālt̄ m̄z str̄z̄m/o d̄in kur ju k̄an rit mid̄ z̄af̄arv̄z dj̄z̄mt/ j̄on̄i mid̄ z̄ mk̄īf̄ met ūft̄ar ma i mað̄i/ dy v̄j̄z̄t z̄ ka l̄ōn d̄jal̄m/
t̄āna e k̄an rit mid̄ z̄af̄art//

Tregoi Meleqe Osmani,e lindur më 1938 (83 vjeçare), lagjja “Derëmëhalla”, Gjilan.

SHPJEGIME RRETH TERMEVE: MUHAXHIR DHE MORAVALI DHE SHPËRNGULJE DHE DËBIM

Muhaxhir ose *Muhaxher* (shumës: *Muhaxhirë* dhe *Muhaxherë*) janë terme të huazuara ngaturqishtja osmane: *muhacir*, që rrjedh nga arabishtja *muhajir*.³ Termi *Muhaxhir* (ë) në këtë rast i referohet shqiptarëve që u dëbuan nga Sanxhaku i Nishit dhe u vendosën në Kosovë. Ky term përdoret për myslimanët (përfshirë shqiptarët myslimanë, turqit, boshnjakët, çerkezët dhe romët) të cilët u dëbuan nga ushtria serbe nga shumica e Sanxhakut të Nishit dhe u vendosën në Kosovë gjatë dhe pas Luftës Serbo-Osmane (1876-78). Sot, (2018, Ribotimi 1/2: 54-57) vetëm një pjesë e shqiptarëve ka mbetur në Serbinë Jugore, shumica e tyre në luginën e Preshevës. Me themelimin e Republikës së Shqipërisë në vitin 1912, një fluks i madh shqiptarësh, si dhe myslimanë të tjerë, nga Kosova, Mali i Zi, Maqedonia e Veriut, Greqia, Egjipti, Bullgaria dhe Serbia u vendosën më së shumti në Shqipërinë veriore dhe qendrore. Disa shqiptarë muhaxhirë janë quajtur “*Moravali*” (2018, Ribotimi 4: 94) dhe duhet të jenë ata shqiptarë që u detyruan të shpërngulen nga Nahija e Krushevcit, ku gjendet Morava e Perëndimore, nga e cila e morën atributin “*Moravali*” që nga koha kur u shpërngulën; diku gjatë viteve 1833-1839.

Por jo të gjithë ata që quhen *Muhaxhirë* janë të ardhur nga Sanxhaku i Nishit. Mbaj mendse gjatë bisedës me një muhaxhir në terren, ai më pati thënë: “*Për cillt muhaxhir? Ka tardhun prej Serrbis e pej Shipnis. Na krejt jem muhaxhir*”. Pra, pak a shumë duke lënë të nënkuptohet sebanorët vendas janë *jomuhaxhirë apo jo të ardhur*, ndërsa ata që kanë ardhur nga vise të tjera janë *muhaxhirë*. Por, Sabit Uka sjell edhe raste të tjera në ribotimin III (2018: 284), ai theksonse me atributin *muhaxhirë* quhen edhe disa familje në fshatin Dice por këto këtu erdhën para viteve 1877-1878 dhe jo nga Sanxhaku i Nishit por nga Malësia e Shqipërisë Veriore si dhe në fshatin Korbulliq të komunës së Kaçanikut quhet një vëllazëri “*Muhaxhire*”, po që nuk rrjedhin nga Sanxhaku i Nishit.

Në shkrimin “Mendime të vogla” të Faik Bej Konicës të shkruar në Revistën “Albania” që publikohej në Bruksel në vitin 1901, nr. 8, faqe 121, ai flet për Muhaxhirët. Këtë shkrim e skanoi dhe e transkriptoi Paul Tedeschini, më 01.03.2008.

“E thashë edhe tjater herë: për mua, fara me e ndyrë e Shqiperisë janë muhaxhirët. Muhaxhirë u thomi atyre muhamedanve që, duke lënë vendin e tyre, erthnë të zënë vent në Shqipëri. Ka muhaxhirë nga Bosnja, nga Serbia, edhe disa Shqipëtarë nga Podgorica edhe nga Ulqini. Të që se këta Shqiptarë të kishin ardhur ndër né per mall te Shqipërisë, fort bukur. Po jo! Ata erthnë se i mori malli i minareve. Shqipërinë e shesin për një pesëshe, e veç nukë duan të rrojnë nënë “kaaurrin”. Se të kishin ardhur per mall të Shqipërisë, duhej t’ishin kombëtarë të nxehtë e miq të parë me né që luftojmë kunder të gjithve per të mbajtur lart flamurin e kombësisë. Po, jo! Ata vijjnë të bëhen spijunë të Qeverisë. Tradhëtojnë, hedhin në burg Shqipëtarë, tallen me vendin tonë. Edhe bukën tonë hanë, edhe na lëshojnë....balten e tyre permi mesalle! Të kishin pakë ment Shqipëtarët, nukë këmbëjnë as një fjalë me këta zgjebët. Të mosish kombi shqipëtarë një komb i poshter e i ndyrë, i dergojin muhaxhirët n’Anadoll, me një shkelm prapa!”

FAIK BEJ KONITZA

Revista "Albania" nr. 8

Pra, këtu vërehet keqinformimi a gjykimi i gabuar i Konicës në lidhje me këtë tematikë, nuk ka asnjë informacion të saktë në lidhje me Muhaxhirët, sidomos ata të shpërngulur nga Serbia. Ai përdor një gjuhë urrejtje ndaj Muhaxhirëve, që kjo gjuhë haset edhe në disa poezi popullore ndaj shqiptarëve të dëbuar me dhunë nga Sanxhaku i Nishit.

Ndërsa, sa u takon fjalëve "Shpërngulje" dhe "Dëbim", ka dallime të qarta mes këtyre dy fjalëve, dhe absolutisht nuk mund ta zëvendësojnë njëra-tjetrën (Shih FJALORI I GJUHËS SË SOTME SHQIPE)

Shembull 1: Shpërngulja e shqiptarëve prej Serbisë Jugore fillon para se ushtria serbe të depërtonte këtu dhe vazhdon pas Kongresit të Berlinit. Kjo shpërngulje shënon fillimin e dëbimit masiv të shqiptarëve.

REZULTATET E HULUMTIMIT

Karakteristika specifike të përbashkëta midis një muhaxheri të Gumnishës, atij të Mëhallës së Muhaxhirëve në Gjilan, të Mahllës së Muhaxhirëve në Vushtrri, mes një folësi të Gjakovës që ishte nga Prokuple dhe atij të Talinovcit të Muhaxhirëve të Ferizajit që ishte po nga Prokuple, mes një Muhaxheri të Pejës e atij të Prizrenit, nuk mund të gjenden dy elemente të përbashkëta përveç elementeve të Gegërishtes dhe të folmeve përkatëse. Prandaj e udhës ishte qëkëtë hulumtim ta shihja në një këndvështrim tjetër dhe vendosa që të analizoja aspektin fonetik, leksikor, morfologjik e sintaksor të Anamoravës, meqë rast kemi një listë dallimesh të këtij varieteti gjuhësor: E folmja e Muhaxhirëve ka tri radhë zanoresh: të gjata, të mesme dhe të shkurtra dhe gjithsej ka 18 zanore, dalin 28 bashkëtingëllore (përfshirë edhe bashkëtingëlloren q), emri dhe mbiemri si kategori gramatikore nuk largohen shumë nga sistemi i përgjithshëm i mbarë të folmeve geqe, ndajfoljet dhe numërorët janë të ngjashëm me të folmet e tjera ndërsa përemri vetor është më karakteristik gjatë lakimit të tij dhe dallimet më të mëdha ndeshen në imperfekt, aorist dhe futur, imperfekti sigmatik në vetën e parë të njëjësit përveç foljes që zgjedhohet i shtohet edhe një n ndërsa veta e tretë është e ngjashme me admirativin e imperfektit, duke marrë mbaresën –jke në vend të –nte ose – te, sa i takon aorstit, ka ndodhur kontraksion vokatil ae në a, dhae- dha, thae- tha por ka raste që ruhet faza e parë e aorstit: ngae, thae, rae, pae, etj., foljet me ditongun ie që dha ja, në aorist dalin në o, herë mbeten ashtu me ie, je ose e shnderrojnë në një –i të gjatë., psh pjeka, mjeka, mjella/ milla, sjellja. , Ndërsa sa i takon futurit, kemi prezentin; *po shkoj për dru, qe po vij menihere, po vjen çetash etj., futurin e domosdosë; nesër kemi me shku për dru e futurin volitiv; Nuk di çka do t'bon djali, a do t'vjen a jo?, Sod ka me gatue për syfyre por nuk do t'gatuj pite se s'pi hajn.* Ndodh që futuri volitiv të zëvendësohet edhe me futurin e domosdosë por përdorimi i këtyre futureve është i qartë, pra i qëllimshëm. Theksi në fjali bie mbi fjalën kryesore të saj dhe vlen të ceket që fjala kryesore çdo herë vendoset në fillim të fjalisë si: *Ka ra shi sod, Grunajat sivjet janë shumë t'mira,* pra rradhitja e fjalëve bëhet sipas rëndësisë faktike. Në biseda të gjata kryefjala mungon, sepse dy bashkëbiseduesit në fillimkanë përcaktuar kryefjalën, prandaj e tërë biseda zhvillohet në fjali të varura. Kryefjala shpesh nuk shprehet duke lënë që të nënkuptohet vetvetiu *psh E hangrëm detelinën krejt e kashtën s'pe ham,* pra kryefjala është kafshët, *U korr fusha, Koka livru fusha* etj. Folja me pasë në kohët e përbëra shprehet me *jom* psh. *Jom ardh, je ardh, osht ardh, jena ardh, jeni ardh* dhe *jon ardh* ndërsa konjuktivi në vetën e tretë të njëjësit nuk përdoret por shprehet me fizionomi të indikativit; *le tvjen, le t'shkon, le t'mson* etj. Në këtë varietet gjuhësor shpesh hasen fjali në të cilën nuk përshtet numri i kryefjalës si *Klysh e vogël lypin tomël.* Sa i takon leksikut të Muhaxhirëve, dallon shumë pak për të mos thënë fare nga të folmet e tjera të shqipes. Megjithatë një grup fjalësh që më duken më të rralla apo që përdoren më pak a nuk hasen në të folmet e tjera (Këto fjalë, që shumica e këtyre fjalëve kanë të bëjnë me bujqësi e blegtori, janë hasur disa në fshatrat e Gjilanit dhe shumica e tyre në rrethinë të Kamenicës, dhe rikujtojmë se muhaxhirët janë marrë më së shumti, në fakt, me blegtori e bujqësi): *garramet, hosh, hazne, pjek, paprrica, rrumudajka, lejk, suraka, mushtarak, shileg, xivonë, tarapushkë, talig,* ndërsa në këngët popullore gjejmë fjalë si *qerep, mylk, tallkin, zhguj e jana, singi, dorënuzet, piçna, vorbën, ylqen* . Ndërsa sa i përket leksikut të huazuar, shtrohet pyetja; A ka huazime turke apo serbe që nuk përdoren në të folmet e tjera? Atëherë, ashtu si është cekur edhe më lart në Nish dhe në Pirot flitej,

kryesisht gjuha turke; në Leskovc dhe në Vranjë, përpos gjuhës turke, si mbizotëruese flitej edhe shqipja; në Prokuple, Krushimli dhe Tërnë flitej, kryesisht gjuha shqipe, në Bella Pallankë dhe në Vllasotincë flitej, kryesisht, gjuha serbe. Por megjithatë në të folmet e Muhaxhirëve nuk haset përdorimi i fjalëve turke apo serbe që në një të folme tjetër të shqipes përdoret një fjalë e burimit shqip apo edhe më shumë huazime, dhe kjo për arsye kryesore se gjuha shqipe në tërësi i mbijetoi rreth 460 vjet pushtimit turk dhe se fjalët nga turqishtja nisnin të hyjnë në gjuhën shqipe qysh në shek. XV ndërsa, sa u takon serbizmave, të folmet shqipe të Kosovës ishin më të ndikuarat, së bashku me ato të Maqedonisë dhe të Malit të Zi. Pra, ndikimet e këtyre dy gjuhëve ka qenë të pashmangshme për çdo të folme të Kosovës. Por, në anën tjetër nuk pajtohem as me Jani Thomanin (2006: 259) që shprehet; “Fjalët nga sllavishtja kanë hyrë nëshqipe gjatë mesjetës”, absolutisht që jo. Fjalë nga sllavishtja me siguri kanë hyrë edhe gjatë periudhës së dëbimit të shqiptarëve nga Sanxhaku i Nishit, e lërë më pas kësaj ngjarjeje.

LITERATURA/REFERENCAT

Destani, B. (2019). *“Muhaxhirët- Dosja Britanike”*. Botime Artini, Prishtinë.

Osmani, J. (2021). *“ Shqiptarët në Sanxhakun e Nishit – Muhaxhirët”*. Botimet Toena, Tiranë.

Osmani, J. (2021). *“Shqiptarët në Sanxhakun e Nishit, Vendbanimet në Kazatë: Kurshumli dhe Prokuple”*. Botimet Toena, Tiranë.

Osmani, J. (2021). *“Shqiptarët në Sanxhakun e Nishit, Vendbanimet në Kazatë: Vranjë, Nish, Pirot dhe Tërnë”*. Botimet Toena, Tiranë.

Osmani, J. (2021). *“Shqiptarët në Sanxhakun e Nishit – Vendbanimet në Kazanë e Leskovcit”*.

Botimet Toena, Tiranë.

Osmani, J. (2021). *“Shqiptarët në Sanxhakun e Nishit – Muhaxhirët, Shpërngulja dhe vendosja në Kosovë”*. Botimet Toena, Tiranë.

Osmani, J. (2021). *“Shqiptarët në Sanxhakun e Nishit – Muhaxhirët, Shpërngulja në Turqi dhenë vende arabe”*. Botimet Toena, Tiranë.

Osmani, J. (2021). *“Shqiptarët në Sanxhakun e Nishit, Shpërngulja dhe vendosja në Maqedoni, Luginë të Preshevës dhe Shqipëri”*. Botimet Toena, Tiranë.

Uka, S. (2018). *“Dëbimi i Shqiptarëve nga Sanxhaku i Nishit dhe Vendosija e tyre në Kosovë(1887/1878- 1912)”*- Vëllimi I dhe II. Botime Artini, Prishtinë.

Uka, S (2018). *“Dëbimi i Shqiptarëve nga Sanxhaku i Nishit dhe Vendosija e tyre në Kosovë(1887/1879- 1912)”*- Vëllimi III. Botime Artini, Prishtinë.

Uka, S (2018). *“Jeta dhe Veprimtaria e Shqiptarëve të Sanxhakut të Nishit deri më 1912”*.

Vëllimi IV. Botime Artini, Prishtinë.

Uka, S (2018). *“Gjurmë mbi Shqiptarët e Sanxhakut të Nishit deri më 1912”*. Vëllimi V. Botime Artini, Prishtinë

TECHNOLOGY BETWEEN CONCEPT AND UNDERSTANDING – DEFINING THE ROLE OF PHILOSOPHY OF INFORMATION

Mefail Tahiri¹ *, Ejup Rustemi²

1University of Tetova, North Macedonia

2University of Tetova, North Macedonia

***mefailt@gmail.com**

ABSTRACT

Technology is not just for practical purposes. This is due to two factors. First, the act by which an instrument is specifically oriented towards an aim in a certain circumstance affects the relationship between means and ends more so than the structure or form of the instrument to be used. This translates to the idea that while every tool is created with a specific purpose in mind, that purpose may change depending on how it is used (which also includes also re-purposing). There are many instances of tools being used for purposes other than those for which they were intended throughout the history of technology. We live in an information-rich environment. This is a notion that we frequently either underrate or overrate. People who undervalue it think that the information revolution is primarily, if not exclusively, a quantitative phenomenon: there is more information, more communication channels, more data, more links, etc. They consequently think of technology as a set of (powerful) instruments and means that people can use, at least until its quantitative dimension gives rise to new issues (e.g. information overload). This paper is an overview of the importance and complexity of the philosophical approach to information.

Keywords: information, philosophy, technology, data, science

INTRODUCTION

Since it is difficult to identify in advance the broad category of goals for which an instrument may actually be used, we cannot speak of technology as only an instrumentality. Second, every instrument is built and developed to satisfy a specific set of requirements. To determine an instrument's purpose and weight at the outset—that is, whether or not it will be able to satisfy a larger range of needs than initially anticipated—is difficult, if not impossible. From this vantage point, it is also impossible to speak of technology as merely an instrument, as it is impossible to predict in advance the full range of demands that a given tool would be able to satisfy. The idea of technology's non-instrumentalism ought to result in a more developed understanding of technology, according to which, if technology cannot be viewed as just a collection of tools for getting rid of things, it can instead be understood as the setting in which humans exist. Computer-based technology is a prototypical example.

Technology produces new opportunities, often known as affordances (Wellman et al. 2003; Benkler 2006; Kallinikos 2011). While this is not guarantee that people would really do it, new technology enable people to achieve things that they were previously unable to do. Benkler (2006) argues that certain acts and human relationships are made simpler (or harder) by technology.

According to Benkler, the easiest tasks are more likely to be completed, whereas the most challenging tasks are less likely to be completed. The other factors, however, are constantly changing. Because of this, pure technical determinism, which holds that when a technology is available, we may anticipate the establishment of social relations or structures, is untrue (Benkler 2006). As mentioned, rigorous techno-determinism and social engineering fail to recognize that complexity is an emergent characteristic of our society.

In the intricate, networked society of information, persons are objects of relations that are established through their interactions and networked connections, along with informational fluxes. Floridi, who comes to believe that being interactive becomes the criterion itself for existence, emphasizes this idea forcefully (Floridi 2010): The Greeks believed that only things that do not change can be said to exist fully. Modern philosophy insisted that something must be perceivable empirically through the five senses in order to qualify as existing. Finally, the criterion for existence - what it means for something to exist - is no longer being actually immutable or being potentially subject to perception. Instead, it is being potentially subject to interaction, even if it is intangible. Even if a connection is only made indirectly, to be is to be interactable.

CLASH OF VIEWPOINTS

Overestimators of the information problem contend that the information revolution has an impact on reality's fundamental makeup, which is information. This pancomputationalist view neglects to acknowledge that the exciting conceptual core of epistemology is not the understanding of how an epistemic agent experiences the phenomenal reality, but rather the description of the ultimate nature of reality (i.e., the noumenal reality, which is out of reach). This idea is the focus of Floridi's conception of epistemic construction. It is based on the idea that, in Hegelian terms, quantity eventually turns into quality and that, in the work of epistemology, what really counts is not the description of the nature of reality but, rather, the experience of reality, which frees us from any presumptive final account of the world but enables us to responsibly construct our own world. The ethical theory of homo poieticus, or the demiurgic attitude of an informational agent, is theoretically based on Floridi's epistemic constructionism, as has already been mentioned.

THE INFOSPHERE

The concept of the infosphere as it is constructed by Floridi can be considered to be both ideal and relative. Even if Floridi slightly modifies the definition of transcendental idealism, it is ideal in the Kantian sense. In the meaning that Leibniz gives this phrase, it is relative. Due to two primary factors, the information space is ideal: first, it provides the necessary conditions for the analysis (experience) of specific systems (the transcendental aspect). Second, since it is not separate from the mind (the idealistic aspect). This dependency shouldn't be understood, nevertheless, in a strictly subjective sense, as a constant, inherent quality of the human knower. Because he can give an explanation rather than just possess an implicit one, a human being "may know that p better than his dog does" (Floridi, 2019). Since the meaning of information is always dependent on the informee, such reliance should be seen in an informational, evolutionary light. However, in order to advance to knowledge, pertinent semantic information needs to be properly accounted for.

In the 1950s, electrical engineering saw the emergence of information theory. Different professional organizations were founded inside the Institute of Electrical Engineers (IRE), which already had a long history, and each published its own Transactions. The inaugural issue of the IRE Transactions on Information Theory, which was published in February 1953, contained the submissions to the First

Symposium on Information Theory, which took place from September 26–29, 1950, in London. At the time, Zadeh was a member of the editorial board for the brand-new publication, and he was pleased. Because Shannon's theory opened up a whole new realm, "Something that nobody talked about in that time," and because his training was entirely in frequency analysis, he was fascinated.

THE PHILOSOPHICAL APPROACH

Scholars have been solving fundamental issues and attempting to offer insight into things, man, and their relationships since since philosophy's inception. Science remains the same. Although some (mostly specialized) components of science push us away from philosophy, a sizable portion of it pulls us in. The accumulation of recent scientific findings forces us to consider the grand scheme of things in our life, all the more so given that the evolving understanding of nature is unmistakably at a crossroads. In respect to all types of knowledge, information is becoming more and more important.

Technology has become commonplace for us, but Dugue (2017) claims that it is still not fully understood in a philosophical sense, particularly in terms of its metaphysical component. It took a while for thinkers to become interested in technology, with some works eventually making it the main topic.

When technology seized hold of men, who were unsure of its future and, if it does, when we would be done with it, the modern philosophy of technology was born. Another equally significant topic that has not, however, been the focus of in-depth thought is now a concern of philosophy. Information, in all senses of the word, is the issue of the 20th century. Communication and information go hand in hand!

Why is it that information currently has the same impact on us as technology had a century ago? This could be said succinctly. Men used to send information and then receive it to put it to "good" use. Right now, the reverse has taken place. Information identifies us.

Our cognitive life, which differs from the contemplative life of the past, is fuelled by information. Communication in our time needs mental effort, even when it is passive, which is an oxymoron. Let's utilize this TV manager's well-known statement on how TV uses our brain time to illustrate how man is mobilized by and for information. In addition to being governed by technology, information also picks us up. For tens of thousands of years, man has used signs and languages to chat and communicate while also manipulating information. Additionally, animals use organic means of communication (Dugue, 2017).

The method that information is transferred is crucial to the new information environment. Men have communicated using material media for a very long time. Texts and images have been distributed via paper and books, not to mention the architecture and artwork that can be found in public spaces. It is possible for us to build an idea or to access an intuitive, but not necessarily meditative, understanding by reading books or viewing artwork.

INFORMATION TODAY

Information nowadays often turns into a consumer good like any other. Similar to the inappropriate use of technology, information gathering has evolved into a semi-automatic activity that is no longer expressly targeted or chosen. As soon as a machine is available, we utilize it; as soon as the brain has access to a piece of information, it receives it; however, many of the pieces of information that make it to the brain are then made available to the general public via flat-screen TVs, blogs, smartphones, and social networks. Regardless of the content, the message is conveyed by the data supplied. Communication opportunities have greatly enhanced with the switch from analog to digital.

Information with a capital I, as we have just explained, poses a philosophical problem as well as being a problem of a cultural and political order facing the 21st Century. Although it is not widely accepted, the concept of a philosophy of information first gained attention in intellectual circles in the early 2000s. Philosopher Luciano Floridi was cited as a pioneer in this field (Dugue, 2017). Though they undoubtedly have an impact on our lives, computers and information technologies do not exhaust the depth of a broader reflection on information with two lines of inquiry.

If we pay attention to this philosopher's intentions, however, we can legitimately think that the philosophy of information put forth lacks in scope. The first is founded on data from a natural and metaphysical perspective as well as on physics (Dugue, 2017). The second one builds on Ellul's comments on this subject, which technology had already raised: information impartial? Or does it fundamentally alter the character of the person who utilizes the information while also partially transforming them into the information's own product?

CONCLUSION

The philosophy of information encompasses a number of areas of knowledge, including the interaction between man and the information that he manipulates as well as information in nature as it manifests in quantum sciences and the cosmos, as well as information as a key concept in the major metaphysical question of the nature of the universe, Being and Time. The philosophy of technology is completed by the philosophy of information. Men must distinguish between two key elements: technological activity and the conscience that emerges from information inputs and is reflected. This anthropological arrangement is consistent with the century-old ontological arrangement of substance and mind, volition and representation, action and conscience that Descartes developed, elaborated, and conceptualized. A two-branched structure will emerge across the two types of physics as modern sciences near their conclusion, on the one hand centered on mechanics and on the other focused on communication.

The problem of the living world, which I personally addressed by coming up with a technological substance and a cognitive substance, should not be overlooked, though. When it comes to perceptions and intents, one takes action in the material world while the other organizes the knowledge they have acquired.

The science of machines cannot replace philosophy of technology, which examines the interaction between humans and machines as well as natural technology, which is present in living systems, molecular assemblies, and matter, even if philosophy of technology lends itself to a process of universalization. The similar course will be taken by the philosophy of information. An real philosophy of information, which among other things connects conscience-related events to quantum processes, matter transformations, and the gravity-quantum order that regulates information, cannot be replaced by information science.

REFERENCES AND BIBLIOGRAPHY

- Benkler, Y. 2006. *The Wealth of Networks: How Social Production Transforms Markets and Freedom*. New Haven CT: Yale University Press.
- Casullo, Albert, and Joshua C. Thurow. 2013. *The A Priori in Philosophy*. Oxford: Oxford University Press.
- Dugue, B. 2017. *Information and the World Stage - From Philosophy to Science, the World of Forms and Communications*. Wiley, London.
- Floridi, L. 1999. *Information Ethics: On the Philosophical Foundation of Computer Ethics*. *Ethics and Information Technology* 1: 37–56.
- Floridi, L. 2018. “What a Maker’s Knowledge Could Be.” *Synthese* 195 (1):465–81.
- Floridi, L. 2019. *The Logic of Information*. Oxford University Press, Oxford.
- Heidegger, Martin. 1962. *Being and Time*. Oxford: Basil Blackwell.
- Hermann von., H.. 1995. *Science and Culture: Popular and Philosophical Essays*. Chicago: University of Chicago Press.
- Kallinikos, Y., and Tempini, N.. 2012. *Post-material Meditations: On Data Tokens, Knowledge and Behavior*.
- Wellman, B., et al. 2003. *The Social Affordance of the Internet for Networked Individualism*. *Journal of Computer-Mediated Communication*.
- Yakovits, J. 2011. *The Tragedy of the Data Commons*. *Harvard Journal of Law and Technology* 25 (1 Fall): 1–67.

PAY AS GO SOCIAL SECURITY SCHEME AND PUBLIC FINANCES, ALBANIA CASE STUDY.

Nevila Mehmetaj, Ph.D., Faculty of Economics, University of Shkodra “Luigj Gurakuqi”.

Abstract

As in many European countries, the Albanian population is aging rapidly due to low fertility rates and an increase in the life expectancy of old people. According to the United Nations ‘World Population Projections’, the number of old aged people (women over 60 years and men over 65 years) is going to increase within the next three decades. The population dependency ratio (the number of old age versus the number of working force) will be very low from 1.21 in 2050 (UN, 2021). In a Pay As Go old age pension system, the pensions of old age people are paid by the current worker's contribution. The social security system in Albania was partly inherited from the past socialist political system. The scheme payment is supposed to be afforded by the contributions of the current working labour force. The Pay As You Go scheme has a good overall financial operating performance if a change in the number of beneficiaries is lower than the number of contributors.

But the country's statistics show that the public pension scheme has been considerably putting pressure on the public finances escalating the financial deficits over the years. Therefore it is the aim of this study to present a view of the social public scheme associated with structural and parametric reforms during the last decades in response to the aging population, labour market informality, and the scheme's financial deficits.

Keywords: Demographic changes, Social security scheme, Deficit.

Introduction

As in many countries, the Albanian population is aging rapidly, due to low fertility rates and increases in life expectancy for old aged people. Fertility rates declined from 3.03 children in 1990 to 1.59 children in 2020 (INSTAT). The number of old age people (women and men over 65 years) is increasing throughout the years. The aging population increases the system dependency ratio represented by the number of pensioners per contributor.

The aging process has consequences on the country's social security system pay-as-you-go (PAYG). The PAYG social system has a good overall financial operating performance if changes in the number of beneficiaries are lower or to the same level as changes in the number of contributors. The social security system's finances are affected by the increase in the number of beneficiaries relative to the number of contributors to the social security protection system.

The population's old age demographic tendency is likely to place considerable pressure on the existing public pension finances and also over the coming years in *ceteris paribus* system parameters.

The social security system in Albania was partly inherited from the past political system. A “paternalistic” program was established in a way to satisfy the basic needs and provide social protection to the vulnerable categories of people for invalidity, short-term sickness, incapability, family survivor, unemployment assistance, maternity, and old age people, in the basis of contributions of the employees and employers. The social security scheme before the transition period in 1990 included relatively large-scale participation of the labour force. The collapse of the socialist regime at the beginning of 1990 was associated with massive public state enterprise closures. After the transition of the economic and political system, the country suffered high unemployment levels (INSTAT, 1995). Within a few years, small weak private businesses were emerging. The main economic initiatives played a large role in determining the minimum participation of the labour force in the social security system. The new free market economy was establishing situations of an informal labour market rather than a formal one. The informal economy, according to estimates provided by the National Statistical Office (INSTAT, 2009), was up to 40 percent of GDP. The workers' participation scale in the social security system decreased to the lowest levels, while the inherited number of beneficiaries from the past was at the same level, establishing a negative situation for the finances of the social system.

The social security system in Albania during the last two decades has been running actuarial imbalances or deficits absorbing large fractions of the public budget, up to 2.0 percent of GDP (INSTAT, 2020). Increased system dependency ratios tend to worsen the actuarial imbalances or the system's financial deficits.

It is the objective of this study to analyze the actual PAYG system actuarial challenges toward the country's demographic changes. The study focuses on social system finances presenting the system revenues from contributors and system expenditures of the old age beneficiaries. The social security system covers different categories and provides social protection to the vulnerable categories of people for invalidity, short-term sickness, incapability, family survival, unemployment assistance, maternity, and old age pensions. The category of old-age pensions composes approximately 81% of the system's total expenditures. As all the other beneficial categories compose a small percentage of the total system expenditures, are not taken into the analysis (SII, 2020).

Demographic changes in the population are based mainly due to two factors: low levels of fertility and increased life expectancy. These have contributed to the breakdown of the pyramid structure of the population by age groups.

If the structure and parameters of the social security system remain "ceteris paribus", then the scheme will continue to be accompanied by financial deficits that need support with financial transfers from the government budget. Financial transfers lead to the accumulation of public debt which translates into greater fiscal burdens for the younger generation if governments take into account fiscal distributions between generations (Müller, Raffelhüschen, & Weddige, 2009).

Literature Review

Social security is a collective system of social protection guaranteed by the government, it was first presented and started in Germany. Around the 1890s, German Chancellor and Prime Minister Otto Von Bismarck created the so-called "Pay as You Go" social security scheme based on the principle of intergenerational solidarity; the younger generation pays contributions up to a certain working age to support the older generation with financial benefits of old age (Riter, 1986). In the later years, when the working age generation retires, it will be supported by the contributions of the next generation. Similar schemes have been found in Austria, Luxembourg (1901), Serbia (1910), Russia (1911), England (1911), Romania (1912), Poland (1920), Greece (1922), Canada, and North America (1927) (Rodgers, 1998).

The emergence of old-age pensions in the late 19th century and the first half of the 20th century can be attributed to political developments such as the formation of nation-states as well as economic factors. There was little connection between the adoption of the social security program and the urbanization, industrialization, and development of their economies:

"The most democratic and capitalist European societies were not the first to develop the institutions and policies of the modern welfare state" (Flora & Heidenheimer, 1981).

Most social systems during World War II were quite limited both in the level of benefits they provided and in the portion of the population they covered. In the years after World War II, most countries increased the range of benefits and levels of coverage from the social scheme. Expansion of social security programs and the level of old-age pensions experienced rapid GDP growth (Peltzman, 1980).

The existence of Social Security according to Becker and Murphy (1988) is attributed to a contract between generations: the older generation and the younger generation. Because children cannot be legally parties to the contract, the government must provide the mechanism for these financial transfers between the generations. For this purpose the social system scheme should not be part of the government budget but part of a financially stable separate scheme entity. The scheme is based on the collection of income from the current contributions of the workforce which is then distributed in the form of various social pensions according to the beneficiary groups of protection (Becker & Murphy, 1988).

The financial viability of social security schemes has been a central debate of many economists, and policy makers in studies, papers, and public speeches in recent decades (Modigliani & Muralidhar, 2004). The phenomenon of demographic challenges is encountered in almost most developed countries in Europe (ILO, 2001-2020). Many studies have focused on the resilience of social security systems to the challenges of population change (Müller, Raffelhüschen, & Weddige, 2009).

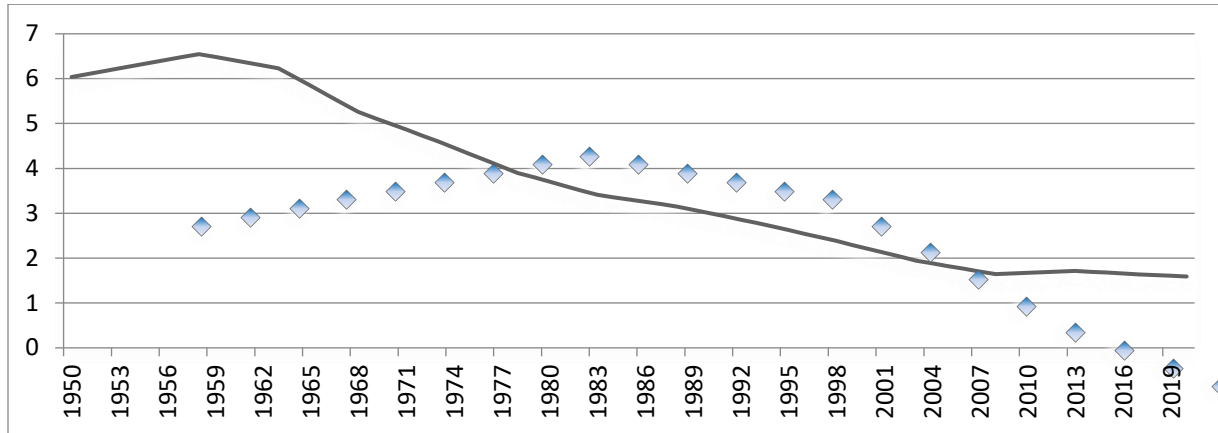
The process of demographic aging has not been foreseen in the pension scheme "Pay as You Go" which was based on the progressive growth of the population, ie. an increase in the number of contributors compared to the number of beneficiaries which should always be smaller.

Determinant Factors in the Social Security System Finances

Demographic Changes have a major impact on the finances: income and expenses of the social security scheme. Demographic changes in population with an increasing trend of middle age is a worldwide phenomenon and especially in developed European countries (Müller, Raffelhüschen, & Weddige, 2009). Albania, a small country in Southeast Europe, is also taking steps toward this demographic trend. Since the beginning of the socio-economic transition of the early 1990s, the country has experienced a steady decline in fertility rates and an increase in life expectancy of both gender old age categories.

- The fertility rate in 1992 was 3 births per woman, while in 2020 it decreased to 1.59 births per woman. The figure below illustrates the declining values of the above index over the last decades.

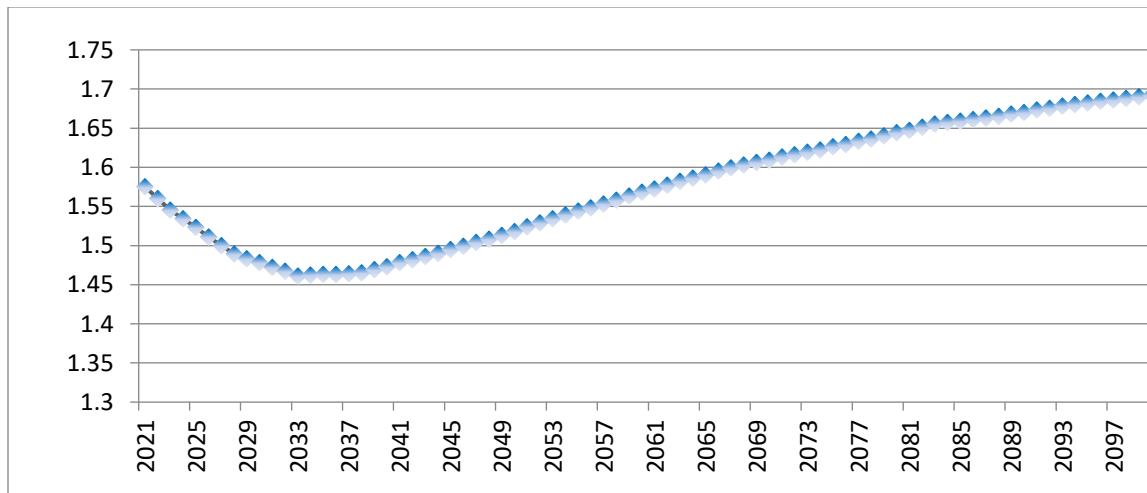
Figure 1. Fertility Rates 1950-2020

Source. UN, World Population Prospects 2019.

Projections of United Nations (Population Division) in the “World Population Prospects (2019) present a further decline of country fertility rates for the next decade until its minimum of 1.45 births per woman in 2033, following a slight increase during the end of the century to 1.69 births per woman. Such an index smaller than 2 indicates that there will be no replacement in the population number of the old cohort of generation by the new cohort of generation.

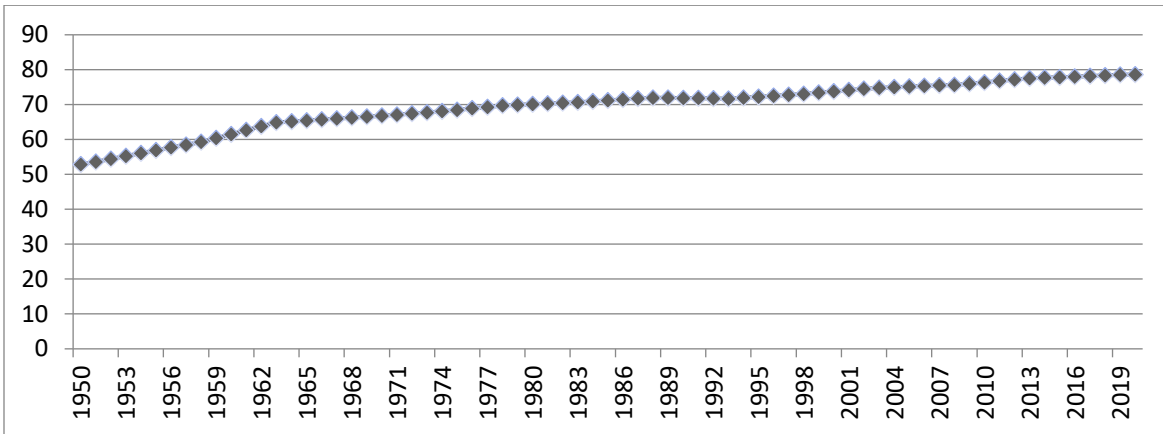
Figure 2. Projections of Fertility Rates 2021-2100

Source. UN, World Population Prospects 2019.

- Life Expectancy** Life expectancy has been on a continuous increase in the last decades. In 1950 life expectancy was 52.8 years, while 71.7 years in 2000 and 78.6 years in 2020. There are differences in the index between the two genders. Life expectancy at birth was estimated at 77.6 years for men and 80.6 for women, females live about 3 years longer than men (INSTAT, 2020).

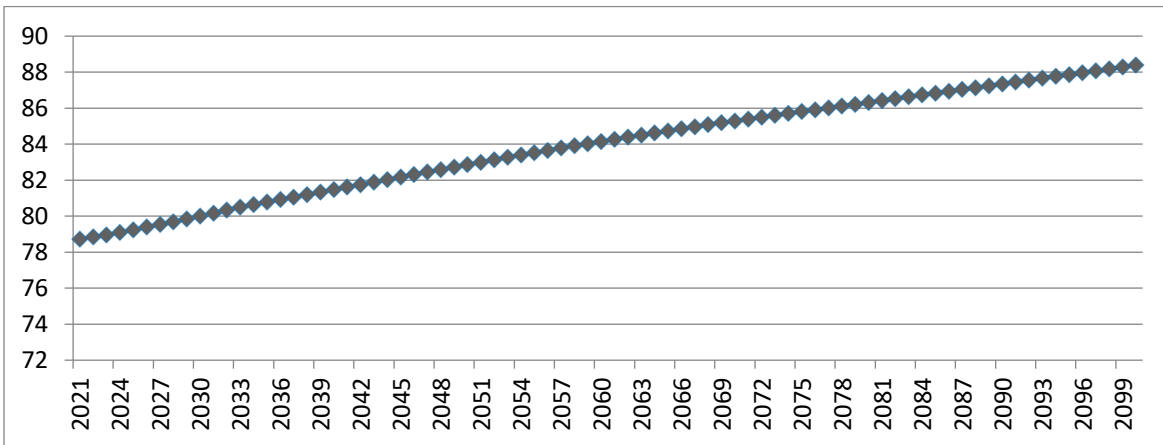
Figure 3. Life Expectancy 1950-2020.

Source. UN, World Population Prospects 2020.

Projections of the United Nations (Population Division) in the “World Population Prospects (2020) present a further increase in life expectancy for the next decades up to 88.4 years at the end of the century.

Figure 4. Projections of Life Expectancy 2021-2100.

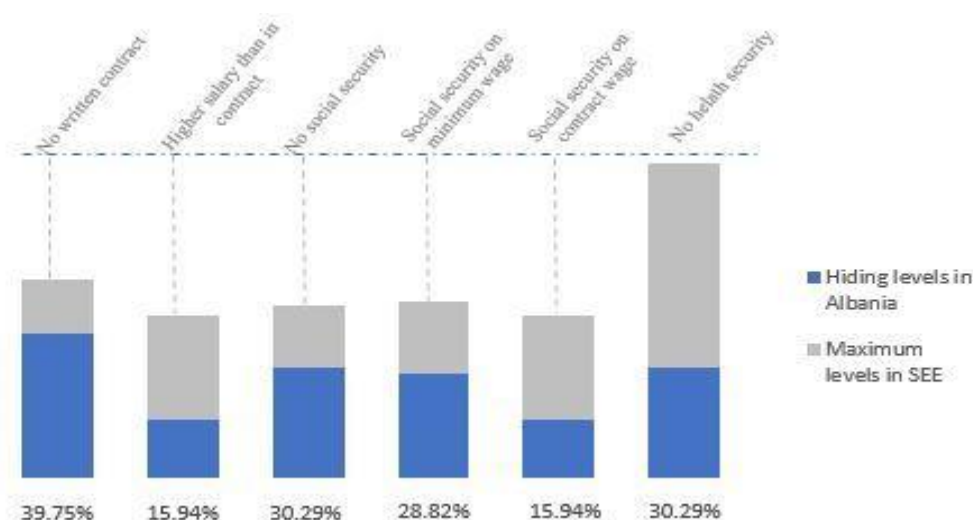
Source. UN, World Population Prospects 2020.

Besides population demographic changes, other factors such as labor migration and informal employment put considerable pressure on the finances of the social security scheme.

- Emigration was estimated that about 40 thousand young people on average every year have been emigrating abroad during the period 2001-2019 (INSTAT, 2020).
- The informality of the labor force is one of the key factors that have negative effects on the social security scheme. Informality is manifested in various patterns as displayed

in Figure 6. Informality in Albania compared to the averages of southeastern European countries (SEE) displays the highest difference of 39.75 percent of the number of employees with no written contract with the firms (Seldi, 2016). While 30.29 percent of employees declared that they do not pay for social security and health security benefits; 28.82 percent of employees pay social security on minimum wage, while having higher wages. Informality is presented also in the form of sales under-reporting. This often occurs among business firms that utilize mainly cash transactions in their operational activity, which is a common practice in Albania.

Figure 5. Informal employment patterns

Source. Hidden Economy and Good Governance in Southeast Europe Regional Assessment Report. 2016.

Since it is difficult to find official statistics data about informality, this phenomenon is understandable by the published statistics of the Institute of Statics, where the dependency ratio in the social insurance scheme is 1.22. This means that the average number of contributors employed is 1.22 per 1 beneficiary of the scheme pension (ISSH, 2020).

Social Security System in Albania

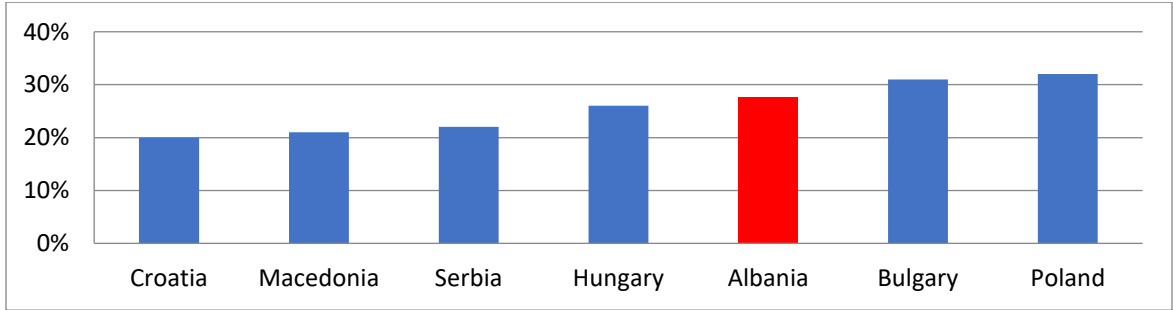
In Albania in 1927, a limited public system of social security was established, during the time of King Zog, according to which public administration employees were the only beneficiaries of the scheme (Selenica, 1928). The social system was created according to the German model of the social scheme of Bismarck, Germany. The limited social security scheme continued until 1947 when the system

continuously changed towards openness and massive social protection for the entire population of the country. Since then, the system has undergone various changes and reforms administered by various public institutions. The system is currently administered by the Social Insurance Institute (SII), an independent public institution.

The social security system in Albania after the communist political system in 1990 went through deep and unsupported reforms (WorldBank, Albania, Review of Social Security Pension System. Report no. 37594-AI, 2006). Reforms of the PAYG system started in 1993 resulted in not so effective and efficient, so the pension reform has been one of the government's priorities (Schwarz, 2006).

The percentages of contributions in Albania were higher compared to other Central East European countries that had a similar political and economic history to Albania, and that after the transition period experienced the same decreasing number of contributors in the system. In 1993, high contribution rates were established (42.5 percent of wage) as a means of increasing revenues in the social scheme. The high contribution rates were associated with a working force informality increase in the labour market. For this reason, a lot of parametric reforms were undertaken in the social security system. The reforms were based mainly on one objective: revision of old age contribution rates, based on the fact that they represented the main component of the total social contribution rate, and also the biggest component of contribution. Old age contribution rates decreased by 10.1 percent, throughout the years, from 31.7 percent in 1993 to 21.6 percent in 2009 (SII, Annual Reports). The old age pension category presents a deficit pension category. As it can be noticed from the below Figure, apart from Bulgaria and Poland, Albania had above-average contribution rates in the social security system as compared to other CEE countries.

Figure 6. Central East European Countries' Contribution Rates.

Source: WorldBank, Pensions at a Glance.

The parametric reforms undertaken proved a volatile combination in terms of financial results where contribution income has been consistently lower compared to beneficiary expenditures resulting in persistent financial deficits (WorldBank 2006, Kripa & Luci 2010, Hado 2012).

Retirement Age	60 years- women, (gradually rising by two months a year until reaching age 67 in 2056) 65 years men (gradually rising by one month a year from 2033 until reaching age 67 in 2056)
Old Age Pension minimum and maximum levels	Urban: 12,024-23,123 All; Rural: 8,233 – 12,140 All
Contribution Rates	27.9 percent of which 16.7 percent is paid by the employer and 11.2 percent by the employee.
Pensions Indexing	According to legislation, indexing is based on the inflation rate. But often the Council of Ministers, through ad hoc decisions, uses much higher indexing to proxy for the minimum living standard.

Source: Social Insurance Institute, Legislation.

The new laws in the social pension system have been introducing parametric reforms intending to increase the working force participation by decreasing contribution rates throughout the years. The reforms did not generate the expected results in the balance of the social security system's financing. The system continues to be in a negative financial position and has to withdraw funds from budget transfers. Many South East European countries that also faced earlier the phenomenon of demographic changes toward population aging have implemented reforms in their social security systems' PAYG:

Table 2. *Date of Reforms toward a Multipillar Social System in CEEC*

Country	Implementation	first Pillar	Second &	New system Strategy
Bulgaria	2002	PAYG,	5%	mandatory for ages <42
Croatia	2002	PAYG,	5%	mandatory for ages <40,
Hungary	1998	PAYG,	8%	mandatory
Kosovo	2002	PAYG,	10%	mandatory
Macedonia	2006	PAYG,	7%	mandatory
Slovakia	2005	PAYG,	9%	mandatory

Source: World Bank, Pensions at a Glance, 2010.

These countries implemented the social system into three pillars.

- The first pillar includes old age people, irrespectively whether they have contributed or not to the system. In some countries, this pillar includes only a poor category of old age people, while in other countries it includes all old age people. The purpose of this pillar is to offer a minimum base income for living to all old ages.

- The second pillar is the mandatory public social insurance system based on the solidarity principle, and the amount of pension is based on the amount of contribution and the contributive years.

- The third pillar includes personal social insurance and capitalization of profits through the investment of contributions. The contribution funds administered by public or private institutions are invested with a long-term horizon in the so-called pension funds, to ensure a safe and sufficient pension for retirement. The demographic developments of the last years that tend to population aging show that the contributory base is shrinking while the number of beneficiaries is increasing. For the government budgets, such a situation puts pressure on scheme finance deficits.

The legislation of Social Insurance laws in Albania includes three pillars, but the three pillars are not effective. The only operating pillar is mandatory public social insurance based on the principle of solidarity. The contributions of a worker are not accumulated for the future retirement pension but are used for the payment of old age people that are already retired. The scheme is also financially supported by the transfers of the government budget and has established the minimum and maximum retirement pension levels in urban and rural areas.

The actual pension system shows financial problems associated with the negative stimulus for scheme participation. The scheme implementation is based mainly on the reduction of poverty and has a reduced benefit area compared to the wide contributions area of the system.

Government Public Subventions and Budget Transfers

In a narrow sense, the social security system is financially sustainable if the size of expenditure in the social scheme is covered by the revenue size. Since a public pension system relies on intergenerational transfers, its sustainability critically depends on whether the working generation is committed to paying contributions to the elderly generation or not. The long-term actuarial pension liabilities are adequately met by the reserves and the expected contribution revenues.

Table 3. *Relative Weights of Social Protection Spendings*

Year	Contributions (million EUR)	Pension benefits ¹ (million EUR)	Pension scheme deficit (in % of pension spending) ¹	Pension deficit (in % of GDP)
2005	270.4	331.3	18%	0.94%
2006	289.9	370.3	22%	1.13%
2007	303.6	395.9	23%	1.18%
2008	347.4	437.6	21%	1.02%
2009	336.4	463.0	27%	1.45%
2010	328.2	476.9	31%	1.65%
2011	345.1	497.2	31%	1.64%
2012	354.6	533.5	34%	1.86%
2013	366.4	567.8	35%	2.09%
2014	441.3	609.9	28%	1.69%
2015	430.7	636.6	32%	2.00%
2016	483.9	681.3	29%	1.84%
2017	548.6	747.1	27%	1.71%
2018	543.5	758.5	30%	1.45%
2019	556.8	795.1	29%	1.33%
2020	587.5	801	31%	1.51%

⁴Source: For pensions: SII. For GDP: IMF data.

⁴ Note: The Exchange rate for the Albanian Lek is based on the official EU Commission average monthly exchange rate for each year (InforEuro database).

The figures above refer to the compulsory benefit scheme (old age, temporary disability, maternity) and do not include supplementary programs that are fully funded by the state budget, such as supplementary pensions, merit pensions, or price compensation programs. If these are taken into account, the deficit is higher.

Table 4. <i>Relative weights of social protection spending</i>	2020
Illness/disability	18.5%
Old age	68.4%
Survivor	2.8%
Maternity/child benefit	2.1%
Means-tested	3.4%
Unemployment	1.0%
Social care services	1.1%
Social n.e.c.	1.2%
Administration	1.5%

Source: Ministry of Finance.

The financial gap between the slowdown in contribution income growth towards the accelerated growth of pension spending has been steadily increasing over the years. The financial result of the social insurance scheme is the continuous deficit that is covered by subsidies of the government budget throughout the years.

Conclusions

- Albania, like many other countries of Central East Europe, has undergone a transition period of informality problems that resulted in the reduction of contribution incomes in the system while being confronted with the payments of scheme pensions.
- The social security system includes all types of disability, short-term illness, death of the breadwinner, maternity, unemployment, and health care. Benefits are paid through salary contributions and are assessed according to the level of contributions paid.
- The biggest share of scheme pensions is old age retirement pension which composes up to
- Albania, after the 1990s, the transition period, has gone through informal problems. The social security system in Albania has undergone various parametric reforms to avoid financial crises, but this has not yet been achieved.

- The ratio of the system dependency scheme is 1 retired to 2 contributors (ISSH, 2020)
- Determinants in reducing the income from contributions over the years are demographic changes in the population such as reduced fertility, increased life expectancy; informality in the labor market, and labor force emigration outside the country.
- Increased expenditures versus smaller scheme revenues over the years have resulted in persistent deficit balances of the social security system and have absorbed large funds of government budgets.

To achieve financial sustainability objectives, pension systems must: be fiscally affordable in the short-run; be sustainable in the medium and long-run; provide adequate pensions; be perceived as fair as possible between genders and generations; and be efficiently administered in a way that restricts and prevents fraud.

Bibliography

ACER. (2016). Albanian Center for Economic Research & Southeast Europe Leadership for Development and Integrity.

Becker, G., & Murphy, K. (1988). The family and the State. *Journal of Law and Economics*, 31:1–18.

Bureau, U. S. ((n.d.)). *International Data, Albania*. . Retrieved October 1, 2013, from <http://www.census.gov/population/international/data/idb/region>.

Flora, P., & Heidenheimer, A. (1981). The Historical Core and the Changing Boundaries of the Welfare State. Në N. B. Transaction Books, *The Development of Welfare States in Europe and America* (17-34). New Jersey.

Hado, A. (2012). 20 Vjet ISSH, Sfida dhe Risi. *ISSH* , 21-24.

ILO. (2001-2020). *Countries Demographic Report*. Geneva: International Labor Office.

INSTAT. (2001-2017). *Immigration Statistics*. Tirana: Institute of Statitics.

INSTAT. (2020). *Women and Men in Albania*. Tirana: Insituti i Statistikave.

Kripa, D., & Luci, E. (2010). Kripa, D. & Luci, E. (2010). Does the Albanian Pension System Work? *The Annals of the "Stefan cel Mare" University of Suceava. Fascicle of the Faculty of Economics and Public Administration*, vol. 10, issue 1(11), pages 35-45.

- Modigliani, F., & Muralidhar, A. (2004). *Rethinking Pension Reform*. Cambridge University Press.
- Müller, C., Raffelhüschen, B., & Weddige, O. (2009). *Pension Obligations of Government Employer Pension Schemes and Social Security Pension Schemes Established in EU Countries*. Frankfurt: European Central Bank. Final Report.
- Peltzman, S. (1980). The growth of Government. *Journal of Law and Economics*, 23: 209-287.
- Ritter, G. A. (1986). *Social Welfare in Germany and Britain*. Berg. Leamington Spa/New York: Berg: Origins and Development.
- Rodgers, D. (1998). *Atlantic Crossings: Social Politics in a Progressive Era*. Cambridge, MA.: Harvard University Press.
- Schwarz, A. (2006). *Pension System Reforms*. World Bank.
- Seldi. (2016). *Hidden Economy and Good Governance in Southeast Europe Regional Assessment Report*. Sofia: Southeast European Leadership for Development and Integrity.
- Selenica, T. (1928). *Shqipria më 1927, L'albanie en 1927*. Tirane: Shtypshkonja "Tirana".
- Social Security Institute, (2020). *Annual Reports*. Tirane: Social Insurance Institute.
- Social Security Institute, (2018). *Raport*. Tirane.
- Social, S. *Raportime*.
- UN. (1950-2020). *World Population Prospects, Albania Fertility Rates*. NY: United Nations.
- WorldBank. (2010). *Pensions at a Glance*. Washington: World Bank.
- WorldBank. (2006). *Albania, Review of Social Security Pension System. Report no. 37594-Al*. Washington: World Bank.

THE IMPACT OF THE PANDEMIC CRISIS ON THE ECONOMY, WITH SPECIAL EMPHASIS ON THE REPUBLIC OF NORTH MACEDONIA

**Prof.Dr.Neritan Turkeshi (University “Mother Teresa” -Skopje, RNM)
(neritan.turkeshi@unt.edu.mk)**

**Qamil Kovaçi, PhD candidate (University “Mother Teresa” -Skopje, RNM)
(kovaci_qamil@hotmail.com)**

I. INTRODUCTION

The Covid -19 crisis has swept across the globe for months, disrupting the rhythm of humanity and drastically changing the way people live. The Covid-19 virus first appeared in late 109 in China. Its rapid spread led to the declaration of a world pandemic by the World Health Organization on March 11, 2020.

COVID-19, as an important and unpredicted event, will have a negative impact both nationally and globally, where besides destroying the social order, it has also destroyed the economy, creating an economic collapse and great loss of human life.

The Covid-19 pandemic at the beginning of its emergence first caused a health crisis, and then grew into a humanitarian and socio-economic crisis that has strong negative implications for gender equality, as well as further deepening of existing inequalities. Almost all sectors were negatively affected by the crisis, such as: tourism, manufacturing, catering, healthcare, food sales, financial services, etc.

The COVID-19 crisis has launched a digitalization impulse in North Macedonia (and globally) which will last and present challenges, but also will provide new opportunities in the economy, education, and other fields of the society. The main challenge is to ensure that all groups of society will have access to and will benefit from the digitalization process.

The slow economic growth does not provide the creation of new jobs. Unemployment comes in big dimensions and is considered as the biggest economical issue of the country, it presents an economical problem, but as a result of this issue, many other issues come into sight.

The Covid-19 crisis has slowed the economy, especially small businesses are feeling the effects of the crisis. The government proposed the companies to prepare their own plan for restructuring, to adapt the operation according to the new conditions required by the pandemic situation. The hardest hit by the pandemic their own plan for restructuring, ie to adapt the operation according to the new conditions required by the pandemic situation. The hardest hit by the pandemic are small businesses, such as those that first shut down catering.

1.The notion of the Covid crisis

Covid-19 is an unknown disease that we have not encountered so far. The Covid-19 pandemic is the secret enemy of human health and life. Pandemic is a new and unknown phenomenon, so the fear of people is justified. The Covid-19 crisis has swept across the globe for months, disrupting the rhythm of humanity and drastically changing the way people live.

The Covid-19 pandemic at the beginning of its emergency first caused a health crisis, and then grew into a humanitarian and socio-economic crisis that has strong negative implications for gender equality, as well as further deepening of existing inequalities.

The corona virus pandemic has changed the habits of domestic customers, who have shifted most of their online shopping to domestic e-commerce instead of the foreign one. The implications for this, of course, are the closing of the borders and the complexity that has emerged with the delays in delivery of foreign-purchased products, as well as the fear of ordering products that originated mainly from countries that were infected with the COVID-19 virus.

In order to prevent the rapid spread of the Covid crisis, many countries were forced to introduce partial or complete restrictions on the movement of people, isolation, quarantine, closure of kindergartens, schools and their public institutions in order to maintain a greater social, health and economic system in conditions of the Covid crisis.

2.Economy in conditions of pandemic

In economics, the Covid-19 is a black swan. The black swan on the stock exchange is a symbol of unforeseen events with far-reaching consequences. Economists are discussing the consequences of the Covid crisis, that is, how bad the consequences of avoiding the Covid crisis will be.

In 2020, in late January, economist Jill Zhibo was asked if the corona virus could be a black swan, to which he replied: “Yes, maybe for companies that have a large business in China” . His position has weight, as he is the responsible strategist for the shares of Axa Investment Managers in Europe, which manage a capital of around 800 billion euros. But then it was not possible for Axa’s chief strategist, as well for other investors, to predict that the virus would hit hundreds of people around Milan. Nervousness in the world financial markets has already grown.

The state of emergency in the country, the state of emergency in the economy closed the catering facilities, shops, markets, and some of the employees lost their jobs. Many businesses are run remotely, ie from home. Based on the above, we can conclude that the Covid-19 crisis has slowed down the economy, especially small businesses are feeling the impact of the crisis.

The government proposed the companies to prepare their own plan for restructuring, ie to adapt the operation according to the new conditions required by the pandemic situation. The hardest hit by the pandemic are small business, such as those that first shut down catering. There are two types of losses. The first type of losses that catering faces are financial, in terms of lack of assistance, because the company is closed, does not work at all, and costs become higher, such as rent, overhead costs, etc.

The negative impact on the economy caused by the crisis became more visible with time, and the economic consequences are not as favorable neither now, nor in the short term. Because of a considerable decrease and imbalance on both the supply and demand sides, economies were faced with major shocks and weakened the resilience of economic entities. While the demand for products and certain services

dramatically increased (medical equipment, connecting platforms, electronic payment etc.), for others (tourism and catering, automobilism, etc.), the demand significantly decreased.

In the same time, suppliers cannot meet the increased demand for the certain products and services. The transport sector faces serious difficulties because of the security precautions recently imposed by every country, which shows the critical dependence on a globalized economy. Today's production is highly dependent on transport and trade as the product requires parts produced in different countries.

While the second type of losses, if the pandemic situation is postponed and the catering facilities are closed for more than three months, there will be losses from food, ie materials that caterers use to prepare food. Wages are a problem for companies, and non-payment of regular salaries means inability of citizens to be able to pay their monthly expenses and loan installments. The government has come up with several measures, such as providing interest-free loans, subsidies form a fund of 74 million denars for the most affected sectors such as tourism, catering and transport, as well as prolonging the payment of some of the taxes. The global pandemic has put large and stable economies to the test.

3. The impact that COVID-19 has brought to the world economy!

The degree of damage in the economy will depend on many factors, such as the steps that the authorities will take to improve the health situation and how much economic support governments are willing to provide during the immediate impact of the epidemic and its aftermath. COVID-19 might cost 1 trillion dollars to the world economy during 2020. "We predict a slowdown in the global economy to less than two percent this year, and that would probably cost 1 trillion dollars, compared to what people were forecasting in September", said Richard Kozul-Wright, President, UNCTAD.

China's example showed that the economy in this situation heads toward general decline, which made Chinese exports drop by 17.2%, automobile sales by 80% in the first two months of the year alone. According to researcher Khan A.H the world is facing the perspective of a deep and sustained global recession. "Chinese GDP will drop by a few percentage points. EU will lose around two percentage points, and USA will lose between one and one and a half percent. With falling oil prices, oil-producing economies are already experiencing economic downturns. The direct and indirect effects of COVID-19 will exacerbate this trend". OECD forecasted that COVID-19 will lower the global growth of GDP by half a percentage point for 2020 (from 2.9 to 2.4 percent). Bloomberg Economics warns that the GDP growth over the full year could drop to zero in a worst case pandemic scenario.

4.The dangers posed by the pandemic in Balkan and North Macedonia!

The situation can worsen even more. The main danger for the Western Balkans is that along with a complicated social and political environment, a prolonged pandemic combined with a deeper recession in the EU may make it increasingly difficult to manage the economic crisis that will unfold. In addition to rising human and social costs, a longer pandemic would reinforce the spread of global effects through trade, finance, and of goods channels.

Its extension would also intensify investor risk averse behavior and consequently borrowing costs, which would have significant fiscal costs for the Western Balkan countries that have high external debt to GDP ratios. Unfavorable exchange rate developments may further increase debt service costs. The upcoming waves of COVID-19 outbursts that require isolation will further raise economic uncertainty, as well as economic and social costs.

In addition to pressure on fiscal and external accounts, there is a risk that measures responding to the socio-economic crisis will not be effective in the new context of social distancing, the imperfect rate of use of online government services and disruptions in the functioning of public administrations. North Macedonia and Serbia have postponed their spring parliamentary elections; in BH, Kosovo, and Montenegro, political instability can add to the already high level of uncertainty and cause many problems for governments' ability to respond.

5. THE IMPACT OF THE PANDEMIC WITH EMPHASIS ON THE ECONOMY OF NORTH MACEDONIA

The Covid -19 pandemic has infected most of the world' s population, in 40-70%. The purpose of the pandemic is to affect a large part of the global population, we can see that according to the recorded number of cases of Covid-9, in the first quarter of 2020, in March of the Covid-19 pandemic about 170.000 people in 148 countries, as a result of the large number of infected people recorded 6500 deaths. Covid crisis is a shock to the economy, as well as to labor markets, because in addition to affecting the supply itself, in the production of goods and services, it also affects demand, ie investment and consumption.

Almost all companies in the world, regardless of size, face serious challenges from Covid-19, among which the biggest challenges are on the tourism, aviation and catering industries, which face losses in terms of jobs, declining revenues and insolvency. The effect of the crisis is especially reflected in small and medium enterprises, making it difficult for them to maintain their business operations. As a result of taking action against the Covid crisis, the majority of works are unable to do their jobs or get to work due to quarantine measures, border closures or travel bans, resulting in a domino effect on income, especially fast temporary and informal workers.

Due to the Covid-19 crisis, consumers in many economies are reluctant or unable to buy goods or services. Due to the uncertainty and fear of the Covid crisis, companies are likely to delay procurement of goods, hiring of workers, as well as investments. The prospects of the economy, namely the quality and quantity of employment are deteriorating rapidly. In fact, all forecasts point to the negative impact caused by the Covid crisis on the global economy or the global economic recession. To mitigate the effects of the Covid crisis on the Macedonian economy, rapid and coordinated policy measures are needed at both the national and global levels with a strong multilateral level. Key to stimulating the economy are demand side measures to protect entities facing reduced activity or loss of revenue due to the Covid crisis.

The sources of risk from the Covid-19 crisis are entirely linked to the pandemic. Compared to the projections made in April, the risks are even more unfavorable, given the further downward revisions of the projected global economic activity, as well as the extremely high uncertainty about preventing the spread of the disease, as well as the effect on the economy. During the first quarter, the National Bank twice reduced the key interest rate by 0.25 percentage points in the historically lowest level of 1.5 percent.

In addition, during the second quarter, the supply of treasury bills was reduced twice or by a total of 15 billion denars, in order to provide support to the Macedonian economy by maintaining credit flows and the credit cycle by the banking system.

In the absence of inflationary pressures and a solid level of foreign exchange reserves, this monetary stance was assessed as appropriate to the current economic and financial developments, which are under strong impact of the Covid-19 pandemic, as well as restrictive measures to prevent the spread of the virus Covid-19. The National Bank intervened in the foreign exchange market during the second quarter of the year in conditions of reduced foreign exchange inflows due to the pandemic. Foreign exchange reserves in the second quarter of the year increased, mainly due to transactions at the expense of the state and according to all indicators of their adequacy, they are still in the safe zone. Favorable developments were also registered in the deposit and credit flows, which registered solid growth above the expectations according to the April projection. The data on the gross foreign reserves for the second quarter indicate an increase compared to the previous quarter, which is mainly due to the transactions at the expense of the previous quarter, which is mainly due to the transactions at the expense of the government, in the government borrowing from the International Monetary Fund in April and the issuance of securities in the international financial markets.

A study was conducted in North Macedonia on the effects caused by COVID-19 in the tourism and catering sector with recommendations for addressing the economic effects. The research was conducted by the Economic Chamber of North Macedonia, the Economic Chamber of North-West Macedonia, MASIT - ICT Chamber of Commerce, and Macedonian Chambers of Commerce.

The study shows that during the period August-September arrangements are being massively canceled, while there is a drastic decrease in the number of foreign tourists in the country.

The majority of tourism and catering companies would need at least six months to a year to recuperate, if the COVID-19 pandemic comes to an end by the end of the year.

The study predicts two scenarios. According to the first scenario, if the crisis ends by the end of this year, (2020), depending on the effectiveness of the measures that are to be taken, 2000 to 12 000 people would be made redundant, while the decline in tourism will be close to 200 million dollars or over 50% of the planned forecasts and based on this, recovery from the crisis would occur in 2023.

According to the second scenario, if the crisis continues after 2020, 4000 to 20 000 jobs will be lost, the decrease will be over 80% and recovery would occur in 2027. Almost 100% of hotels have cancelled arrangements for April, May, June, while in July there is canceling of group reservations in 89 percent of hotels, in August 69% of hotels, in September 50% of hotels, while cancellations have also been made for December of this year, and January 2021.

In order to improve the situation in the tourism sector, the study shows that the stimulation of domestic tourism is needed, while presenting special subsidized arrangements and conducting strong campaigns to encourage domestic tourism.

Artisans are also affected by the COVID-19 crisis; the real situation reflects the situation on the field. One of the most visited places by tourists that visit Skopje is the Old Bazaar of the city, where craftsmen say that for several months now they have been on the verge of survival, and that they can only last for another month and a half. Afterwards, if the situation does not change, they say that they will be forced to close their shops, just like the majority of the shops in the bazaar. Data from the State Statistical Office shows that the number of tourists has drastically decreased. In May 2020, 838 tourists visited the country, a rate 99,2 percent smaller compared to the same period of last year.

The credit activity of the banking sector the second quarter of the year achieved accelerated quarterly growth, which was largely a result of the increased lending to the “corporate” sector, with a solid positive contribution to household loans. On annual basis, credit growth at the end of the second quarter reached 6.6 percent, which is above the projected annual growth according to the April projection (4.3 percent). Regarding the sources of financing, in the second quarter, accelerated growth of the deposit base was registered, which was mostly due to the increase of household deposits, with solid and the deposits of enterprises and other financial institutions. The annual growth of total deposits at the end of June was 8.4 percent, which is a solid growth and is higher than expected according to the April projection (6.3 percent). The National Bank expects that the measures taken in the first half of the year will provide further and adequate credit support to the domestic economy by the banks, in the absence of inflationary pressures. Foreign exchange reserves are within expectations and are expected to remain in the safe zone, while inflation is estimated to remain within acceptable limits.

II. CONCLUSION

Covid-19 is an unknown disease that we have not encountered so far. The Covid-19 pandemic is the mysterious enemy of human health and life. Pandemic is a new and unknown phenomenon, so the fear of people is justified. Covid crisis with lightning speed, in just a few months swept across the world, changed the way of life of people and disrupted the pulsating pace of humanity.

The Covid-19 crisis carries great risks in all spheres of the economy, but it can emerge from the crisis as a more resilient economy and a more functional society, because every lesson learned is a gain, as is the lesson from the Covid-19 crisis. The first challenge is to create a new fiscal space by narrowing the gap between revenues and expenditures, stabilization, without affecting economic growth.

The emergency health crisis caused by the COVID-19 has directly affected the labor market in almost all the countries in the world. The movement restriction has caused a drastic decline in business activities on one hand, and the complete closure of many industries has left many employees jobless. But, the easing of restrictive measures and the gradual opening of business activities does not imply an immediate return to the pre-pandemic situation. Firstly, not all economic activities are expected to open immediately. Secondly, not all activities that will open will have the same demand for the provision of goods or services. And thirdly, the post-pandemic world might demand new economic activities and services which also require new skillsets. On the other hand, the pandemic situation could have been used to test some new social protection policies. With an accurate calculation of the financial cost, some of the measures taken could be translated into long-term government policies. Enterprises that register new workers with one-year contracts could have financial support from the state as support for their contribution to the formalization of the economy. Employees who have been employed for a certain period could have the right to a monthly allowance in the event of a job loss. Finally, the labor market may not be the same as it was before the pandemic.

A lot of jobs with low wages and abilities, especially those provided by small companies, will not return after the recovery and normalization of the situation. The changes in needs, a lot of which are accelerated by the economic upheaval caused by the pandemic, will change the future composition of the GDP. The distribution of services in the economy will continue to grow.

The Covid-19 crisis is an important issue for countries planning to integrate into the EU, given that global economic turmoil has shown that policy is the first “stumbling block” to the union’s sustainable macroeconomic stability.

As a representative of open and small economies – Northern Macedonia in this regard was no exception to global trends. In recent years, the strong fiscal expansion has put the country to the test, its fiscal sustainability in terms of the rapid growth dynamics of the level of indebtedness. In this regard, we should take into account all the factors and challenges we face, which make our economy extremely vulnerable to changes in the environment with further repercussions on the fiscal sphere.

III.LITERATURE

- <http://pubdocs.worldbank.org/en/876501588143423927/RER-17-Outlook-ALB.pdf>;
- <http://pubdocs.worldbank.org/en/496311590709947974/RER-Health-May-21-for-typset-ALB.pdf>;
- <https://www.e4e.mk/wp-content/uploads/2020/07/Ndikimi-i-COVID-19-n%C3%AB-sistem-in-ZhAP-ATP.pdf>;
- <https://www.worldometers.info/coronavirus/>;
- <https://mvr.gov.mk/kategorija/covid19>;
- <https://marketing365.mk/covid-19-makedonskata-ekonomija-predizvici-i-predlozi-za-namaluvanje-na-ekonomskite-posledici/>;
- Илиевска Сара, Дали е корона вирусот “Црниот лебед”? Скопје, Март, 2020
- ✚ Dr.Neritan Turkeshi, Banking economy”, FON University, Shkup, 2016;
- Dr.Neritan Turkeshi “Marketing”, Mother Teresa University, Skopje, 2020.
- Трајковски Горан, Живот и економија во корона услови, Скопје, 2020;
- Baldwin, R. and B.W. Di Mauro 2020. Economics in the Time of Covid-19. CEPR. <https://voxeu.org/content/economics-time-covid-19>;
- НБРМ, Пандемија и натаму носи ризици во економијата, 11 август, Скопје, 2020

STANDARDET NDËRKOMBËTARE TË AUDITIMIT

Ma.Geraldina Zoga-Profit Plus Shkoder

zogageraldina@gmail.com

Abstrakt

Vendosja e funksionit të Auditimit të brendshëm si një mekanizëm thelbësor i sigurimit të brendshëm në kontrollet financiare publike dhe si një mjet për monitorimin dhe vlerësimin e veprimtarive të menaxhimit financiar në agjensitë qeveritare. Për më tepër ajo do të ndihmojë organizatat qeveritare të arrijnë përgjegjshmëri dhe integritet, të përmirsojnë zbatimin e programeve qeveritare dhe të zhvillojnë besim midis dhe paleve të interesuara si dhe të sigurojë ç'do rrezik të keqëmenaxhimit të fondit publik. Ky studim heton faktorët që kontribuojnë në efektivitetin në sektorin public, gjithashtu synon të përcaktojë mardhënjet midis faktorëve që kontribuojnë në efektivitetin e punimeve të AB, në promovimin e transparencës dhe integritetin më të mirë të menaxhimit publik. Ky studim përdor një studim të pjesshëm për të hetuar efektivitetin e AB. Disa teknika statistikore siq janë statistikat përshkruese, lidhja dhe analiza e regresionit u përdorën për të analizuar të dhënat nga sondazhi.

Fjalët kyqe: Auditimi I brendshëm, Auditimi i jashtëm, Efektiviteti, Ndërmarrjet Publike, Faktor

Hyrje

Egziston një shqetësim i pëgjithshëm në Kosovë sa i përket menaxhimit efektiv dhe transparent të Financave Publike (PFM) në lidhje me përdorimin e parasë publike. Qdo vitë qeveria shpenzon me mijëra euro të parave publike përmes ministrive dhe agjensive të ndryshme për programin dhe aktivitetet e qeverisë. Këto të ardhura dhe shpenzime mund të përbëjnë faktorin kryesorë për stimulimin e rritjes ekonomike të vendit. Për shkak të këtyre parave të mëdha të përfshira, qeveria ka nevojë për makineri të efektshme dhe efektive të menaxhimit financiar për të funksionuar me përgjegjshmëri dhe me kujdes të duhur në përputhje me rregullat e përcaktuara dhe rregulloren dhe udhëzimet e tjera që kanë të bëjnë me menaxhimin financiar.

Kështu që, të gjitha ministritë qeveritare, departamentet dhe agjensitë duhet të mbajnë të dhenat e kontabilitetit të sakta dhe të besueshme me qëllim të auditimit dhe përdorimit të ardhshëm. Të gjitha transaksionet duhet të autorizohen, ekzekutohen dhe regjistrohen siq duhet. Fondet shpenzohen për qëllime legjitime në mënyra të përtatshme, dhe të dhënat financiare pasqyrojnë gjendjen financiare të organizatës apo thënë më shkurt pasqyrojnë shëndetin e organizatës. Për më tepër, kontrolli i shëndoshë i menaxhimit financiar duhet të jetë i vendosur që përfshinë alokimin e fondit sipas përcaktimit të objektivave të qarta të përgjegjësive që sigurojnë shpenzime sipas buxhetit dhe procedurave të përcaktuara. Qeveria është e vetëdijshme që cilësia e lartë e menaxhimit financiar do të qojë në suksesin e programeve dhe aktiviteteve qeveritare. Hulumtimi egzaminoi se cilët faktorë që kontibulojnë në efektivitetin e AB në mënyrë që të kryejnë detyrat e tyre në mënyrë të efektshme dhe indirekte mund të ndihmojnë sektorin publik në administrimin me efektivitet të burimeve publike.

Faktorët të tillë si kompetenca e auditorëve, pavarësia dhe objektiviteti i auditorëve të brendshëm dhe menaxhimi mund të jenë shkaqet që ndikojnë në efektivitetin e funksionit të AB.

Qëllimi dhe objektivat

Qëllimi kryesor i këtij studimi është roli, rëndësia e auditimit si dhe ndikimi i procesit të AB dhe AJ, në ngritjen e efikasitetit të nderrmarrjes. Qëllimi i këtij kërkimi është shtyrë që nga puna e përditshme që bëjmë duke audituar kompani private, publike, organizata qeveritare dhe jo qeveritare, duke arritur në përfundim se puna kërkimore në këtë fushë është në interes për publikun e gjërë. Qëllimi i kësaj pune kërkimore është të rekomandojë veprime që e zhvillojnë më tej këtë profesion të audituesit duke ndjekur dhe zbuluar standardet ndërkombëtare të auditimit. Kompanitë duhet të organizojnë funksionimin e AB Brenda njësis ekonomike si dhe të angazhojnë AJ për të rritur besueshmërinë e raportimit financiar dhe efektivitetin e funksionimit të sistemeve të brendshme të tyre. Gjatë kërkimit dhe zhvillimit të këtij studimi vura re se kompanitë bëjnë gabime dhe përpiqen të bëjnë mashtrime. Auditimi është një proces që ofron siguri dhe është parandalues për veprimin e gabuar. Qëllimi i kërkimit është vlerësimi i rolit dhe rëndësisë së auditimit në ngritjen e efikasitetit të kompanive si publike ashtu edhe private,

por në rastin tonë vetem të atyre publike. Auditimi luan një rol të rëndësishëm në menaxhimin më të mirë të kompanitë si publike ashtu edhe private, nëse funksionon auditimi i brendshëm dhe auditimi i jashtëm, kanë efikasitet të sistemit Brenda tyre. Kompanitë që e kanë të organizuar sistemin e auditimit kanë më pak gjetje dhe rekomandive të audituesit, ndërsa kompanite që nuk e kanë të organiuar sistemin e auditimit kanë më shumë gabime dhe mashtrime, ku raportimet financiare nuk janë të bësueshme sepse ato nuk u janë nënshtruar kontrolleve. Gjatë studimit vura re që kompanitë që kanë një system të auditimit kanë më pak denime nga administrate tatimore dhe institucionet tjera shtetërore. Shumë kompani që e funksionalizojnë sistemin e auditimit janë t kënaqura me rezultatet e tij. Si drejtimi ashtu edhe përdoruesit e pasqyrave financiare e shohin efektin e auditimit si funksionim i mirë i kontrollit të brendshëm të proceseve të biznesit që kontrollohen në mënyrë më rigoroze ku edhe procesi funksionon me efikasitet. Hyrja në fuqi e ligjeve mbi raportimin financiar, ku kompanitë duhet të raportojnë sipas Standardeve Nderkombëtare të Auditimit, po luan një rol të rëndësishëm në menaxhimin efektiv të kompanive. Gjithashtu auditimi ndihmon drejtimin në menaxhim me efektiv të aktiviteteve të njësi ekonomike.

Në mbështetje të këtij qëllimi janë vendosur objektivat e mëposhtme:

- Së pari, njohja me konceptet kryesore të auditimit si concept
- Së dyti, shqyrtimi i literatures në lidhje me AB dhe AJ, SNA si dhe sfida e audituesit në ekonominë globale
- Së treti, shqyrtimi i literaurës në lidhje me zhvillimin e Auditimit
- Së katërti, njohja me metodologjinë që do të përdoret gjatë këtij studimi
- Së pesti, studimi i raporteve të PF të ndërmarrjeve publike si dhe organizatat buxhetore
- Së gjashti, dhënja e disa konkluzioneve në lidhje me procesin e auditimit dhe faktorët që ndikojnë në ngritjen e efikasitetit të ndërmarrjeve
- Së shtati, dhënja e rekomandimeve për studime të tjera në këtë fushë.

Kufizimet e studimit

Krahas vlerës dhe rëndësis që mundohet të ketë ky punim vlenë të theksohen edhe disa kufizime të cilat mund të ndikojnë në rezultatet e nxjerra. Fillimisht duhet të theksojmë se gjatë gjithë procesit të këtij kërkimi kam qenë mjaft e kujdesshme në lidhje me arritjen e përfundimeve të vlefshme e sidomos për përgjithësimin e tyre.

Ky studim mbart këto kufizime:

- a) Mungesa e studimeve të ngjashme të kësaj fushe në vendin tonë, kufizon mundësinë krahasimtare të rezultateve
- b) Vështirësitë në lidhje me gjetjen e informacionit
- c) Hezitimi i ndërmarrjeve për të dhënë informacione
- d) Numri i vogël i ndërmarrjeve që kanë audituar PF
- e) Burokraci në ndërmarrjet publike për të investuar personat me pozitë të lartë menaxheriale

Standardet Ndërkombëtare të Auditimit

Standardet ndërkombëtare të auditimit janë udhërrëfytes për veprimin e audituesve. Standardet rregullojnë punën e audituesit ku audituesi duhet ti respektojë këto standarde. Standardet ndërkombëtare të auditimit të jashtëm dhe të brendshëm paraqesin se si audituesi duhet të veprojë. AJ dhe AB kryhet në mjedise të ndryshme ligjore dhe kulturore: brenda organizatave që ndryshojnë për nga qëllimi, madhësia, kompleksiteti dhe sturkturat të cilat veprojnë nga persona brenda apo jasht orgnaizatës. Qëllimi i standardeve është:

1. Të përshkruaj parimet bazë që përfaqësojnë praktikën e auditimit.
2. Të japë një kuadër për kryerjen dhe promovimin e një game të gjërë të AJ dhe AB për të shtuar vlerë.
3. Të vendosë bazën për vlerësimin e përformancës së auditimit.
4. Të nxisë përmirsimin e proceseve organizative dhe të operacioneve.
- 5.

Standardet janë të fokusuara në parime dhe kërkesa të detyrueshme që përbëhen nga:

- Deklaratat e kërkesave themelore për praktikën profesionale të auditimit si dhe për vlerësimin e efektivitetit të ërformancës, të cilat janë të zbatueshme në nivel organizativ dhe individual.
- Interpretimet, të cilat sqarojnë temat apo konceptet që përmbajnë këto deklarata.

Aplikimi i standardeve të auditimit të brendshëm

Aktiviteti I AB është në përputhje me standardet ku arrin rezultatet e përshkruara në përkufizimin e auditimit të brendshëm, kodin e etikës dhe standardet. Rezultatet e programit të siguridhënjes dhe përmirsimit të cilësis përfshijnë rezultatet e të dy vlersimeve, vlerësimin të brendshëm dhe atij të jashtëm⁵. Të gjitha aktivitetet e auditimit të brendshëm do të kenë rezultate të vlersimeve të brendshme. Aktivitetet e AB të kryera për një periudhë të paktën prej pesë vitesh do të kenë gjithashtu rezultatet e vlersimeve të jashtme.⁶ Aktiviteti I AB drejtohet në mënyrë efektive kur:

- Rezultatet e punës së aktivitetit të AB permbushin qëllimin dhe përgjegjësitë e përfshira në statutin e auditimit të brendshëm;
- Aktiviteti I auditimit të brendshëm është në përputhje me përkufizimin e AB dhe me standardet;
- Individët, të cilët janë pjesë e aktivitetit të AB, tregojnë se veprojnë në përputhje me kodin e etikës dhe standardet.

Drejtuesi I auditimit të brendshëm duhet ti raportojë periodikisht menaxhimit të lartë dhe bordit mbi qëllimin, autoritetin, përgjegjësinë dhe rezultatet e aktivitetit të AB në raport me planin e tij.

⁵ Prof.As.Dr. Skender Kërçuku, Auditimi, Tiranë, 2012

⁶ 81321 – Përdorimi i deklaramit “Në përputhje me Standardet Ndërkombëtare për Praktikën Profesionale të Auditimit të Brendshëm”

Raportimi duhet të përfshijë ekspozime ndaj rreikut material dhe qështje të kontrollit, duke përfshirë rreziqet e mashtrimit, qështjet e qeverisjes së organizatës dhe qështjet e tjera të nevojshme ose të kërkuara nga menaxhimi i lartë dhe bordi.⁷ Janë bërë vlerësime periodike për të vlerësuar përputhshmëri me kodin e etikës dhe standardet. Njohuri të mjaftueshme të praktikave të auditimit të brendshëm kërkojnë të paktën një kuptim të të gjitha elementeve të kornizës ndërkombëtare të praktikës profesionale.⁸

Roli i audituesit të brendshëm në zbulimin dhe parandalimin e mashtrimit

Mos zbulimi i mashtrimeve ndikon shumë në entitet sikurse doktori që nuk e zbulon sëmundjen dhe mund të ketë pasoja për njeriun, edhe audituesit duhet të jetë një doktor i aftë të zbulojë mashtrimet sepse kompania mund të vdesë sikurse njeriu. Hapsira shtrirëse e tyre varet nga gjykimet e auditorit në lidhje me:

- Llojin e mashtrimit apo gabimit
- Gjasat për shfaqjen e tyre
- Gjasat për ndikim material në pasqyrat financiare.⁹

Në vitet 1993, 1994 dhe 1998 Divizioni i shërbimeve hetimore i frimës së pavarur të kontabilitetit të KPMG, ka kryer një studim të gjërë për mashtrimet nga një rrjet i gjërë i bizneseve dhe industrive (KPMG 1994,1995,1999). Qëllimi i këtij studimi është të eksplorojë më tej këtë paradox duke nxjerrë mendimet dhe qëndrimet e audituesve të brendshëm për rolin e tyre në parandalimin e mashtrimit dhe zbulimin e tyre. Të anketuarit në vitin 1998 treguan se 62 për qind e këtyre subjekteve kanë përjetuar të paktën një lloj të mashtrimit në vitë. Pesëdhjetë e nëntë për qind besonin se mashtrimi do të bëhet një problem në të ardhmen duke rritur presionin ekonomik, për shkak të dënimit të pamjaftueshëm të dënuarve, dhe theksit të pamjaftueshëm për parandalimin dhe zbulimin e mashtrimeve (KPMG 1999). Sipas standardeve për Praktikën Profesionale të Auditimit të Brendshëm, audituesit e brendshëm duhet të kenë njohuri të mjaftueshme për të identifikuar treguesit e mashtrimit (IIA, 2001). IIA pranon rëndësinë e përfshirjes së audituesit të brendshëm në procesin e zbulimit dhe parandalimit të mashtrimit. Në

⁷ 2060 – Raportimi në Menaxhimin e Lartë dhe në Bord

⁸ Standardi 1311 - Vlerësimet e Brendshme IIA 2017

⁹ Shoqata e kontabilistëve të certifikuar dhe auditorëve të Kosovës, "Hyrje në Auditim", fq 51

zbulimin e mashtrimeve dhe parandalimin e tyre në standardet e auditimit të brendshëm, sipas studimit KPMG, funksioni I auditimit të brendshëm është I përfshirë në zbulimin e rreth 43 përqind të mashtrimeve të raportuara në vitin 1998, ndërsa funksioni I auditimit të jashtëm (I dizajnuar me qëllim të zbulimit të anomalive të shkaktuara pjesërisht për shkak të mashtrimit), ishte I përfshirë në zbulimin e vetëm katër përqind të mashtrimeve të raportuara (KPMG, 1999). Deri në vitin 2001, parandalimi dhe zbulimi I mashtrimit ishin qëllim I përbashkët si për audituesit e brendshëm dhe të jashtëm. Të dy grupet do të bëjnë përpjekje për bashkëpunim më të madhë, si dhe për të nxjerrë me shkrim standard specifike të drejtuara këtij qëllimi. Shtrohet pyetja: kush mund të ofrojë shërbime të auditimit? Auditor mund të jetë, person I zakonshëm, firmë e auditorëve dhe pastaj raporti i auditorit duhet të nënshkruhet nga një individ i kualifikuar.¹⁰

Përkufizimi i sistemit të kontrollit të brendshëm

Kontrolli I brendshëm është një proces I kryer nga organi mbikqyrës I një njesie ekonomike, menaxhimi dhe personeli të cilët ofojnë siguri të arsyeshme se objektivat e një njesie do të arrihen. Këto objektiva dhe risqet e lidhura me to mund të klasifikohen gjerësisht në një ose më shumë nga tri kategoritë e mëposhtme:

- Operacionet – Efikasiteti dhe efienca e operacioneve
- Raportimi – Besueshmëria e raportimit për përdorim të brendshëm dhe të jashtëm
- Pajtueshmëria – Pajtueshmëria me ligjet dhe rregulloret në fuqi

Këto janë kategori të dallueshme, por mbivendosëse. Një objektiv I veçant mund të përfshihet në më shumë se një kategori, mund ti përgjigjet nevojave të ndryshme dhe mund të jetë përgjegjësi e drejtëpërdrejtë e individëve të ndryshme. Kontrolli I brendshëm përfshin planet, metodat, politikat dhe procedurat e përdorura për të përmbushur misionin, planin strategjik, qëllimet dhe objektivat e subjektit. Një system I kontrollit të brendshëm është një komponent I vazhdueshëm, I inkorporuar I veprimeve të kryera nga njerëzit që ofron siguri të arsyeshme, jo absolute që objektivat e një njesie do të arrihen. Kontrolli I brendshëm nuk është një ngjarje, por një seri veprimesh që ndodhin gjatë gjithë veprimtarisë së një njesie ekonomike.

¹⁰ Shefket Jakupi, Fadil Krasniqi, "Auditimi", Prishtinë 2012, fq 213

Kontrolli I brendshëm njihet si një pjesë integrale e përdorimit të menaxhimit të proceseve operacionale për të udhëhequr operacionet e tij në vend të një sistemi të veçantë brenda një njesie ekonomike. Në këtë kuptim, kontrolli I brendshëm është ndërtuar në njësi si pjesë e organizimit të një structure për të ndihmuar menaxhimin të arrijë objektivat e njesisë së një baze të vazhdueshme. Njerëzit janë ata që bëjnë punën e kontrollit të brendshëm. Si pjesë e kësaj përgjegjësie, menaxhimi I përcakton objektivat e subjektit, zbaton kontrollet dhe vlerëson sistemin e kontrollit të brendshëm. Megjithatë, personeli në të gjithë njësinë ekonomike luan një rol të rëndësishëm. Një system efektiv I KB rrit gjasat që një njesi ekonomike të arrijë objektivat e saj. Megjithatë, pavarësisht se sa mirë është projektuar, zbatuar ose operuar, një system I KB nuk mund të sigurojë aiguri absolute se të gjitha objektivat e një organizate do të përmbushen. Faktoret jasht kontrollit ose ndikimit të menaxhimit mund të aplikojnë në aftësinë e njësisë për të arritur të gjitha objektivat e saj¹¹.

Krijimi I një sistemi Efektiv të Kontrollit të brendshëm

Një njesi përcakton misionin e saj, vendos një plan strategjik, përcakton objektivat e njesis dhe formulon planet për arritjen e objektivave të saj. Menaxhimi me mbikqyrje nga organi mbikqyrës I njesis ekonomike, mund të përcaktojë objektiva për një njesi ekonomike si tërësi ose për të synuar aktivitetet brenda njesis ekonomike. Menaxhimi përdor kontrollin e brendshëm për të ndihmuar organizatën që të arrijë këto objektiva. Ndonëse ka mënyra të ndryshme për të paraqitur kontrollin e brendshëm, Libri I Gjelbër I afrohet kontrollit të brendshëm nëpërmjet një structure hierarkike prej pesë komponentësh dhe 17 parimesh. Hierarkia përfshin kërkesat për krijimin e një KB efektiv, duke përfshirë kërkesat specifike të dokumentacionit. Pesë përbërësit përfaqësojnë nivelin më të lartë të hierarkisë së stndardeve për kontrollin e brendshëm në qeverinë federale. Pesë komponentët e kontrollit të brendshëm duhet të jenë në mënyrë efektive të projektuar, zbatuar dhe operuar dhe të veprojnë së bashku në një mënyrë të integruar për një sistem të kontrollit të brendshëm efektiv. Pesë komponentët e KB janë si më posht:

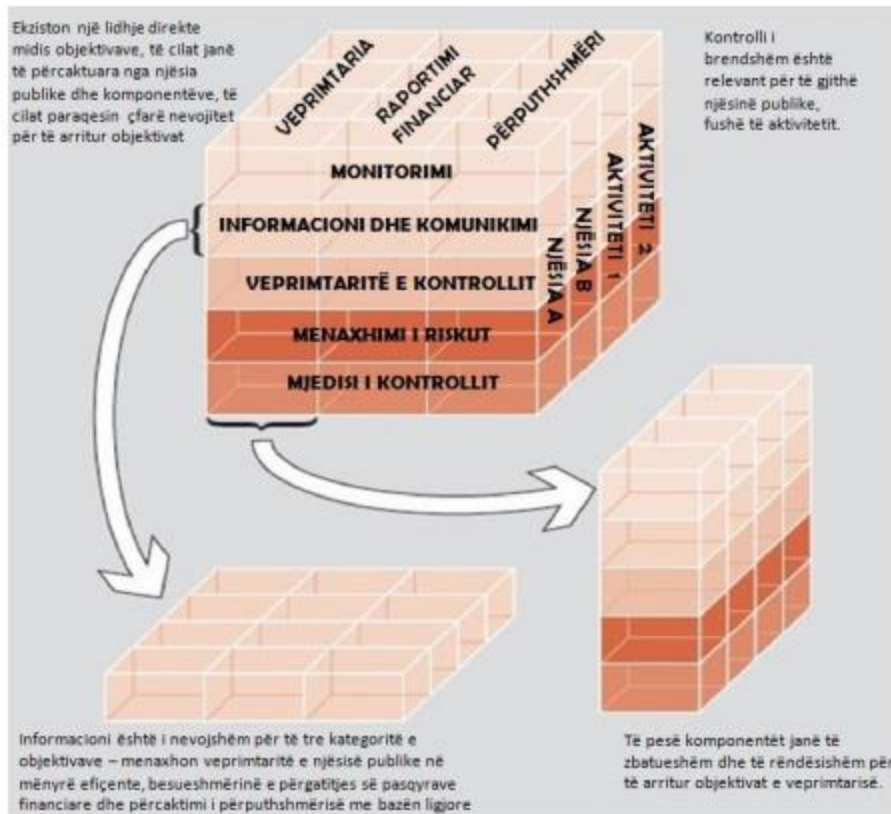
- **Mjedisi i kontrollit-** Themeli I një sistemi të KB. Ai siguron disiplinën dhe strukturën për të ndihmuar një njesi ekonomike për të arritur objektivat e saj.

¹¹ Shefket Jakupi, Hidajet Shehu, "Kontrolli dhe revizioni i proceseve afrariste në ndërmarrje", Prishtinë 2011, fq.17

- **Vlerësimi i rrezikut-** vlerëson risqet me të cilat ballafaqohet njesia e cila synon të arrijë objektivat e tij. Ky vlerësim siguron bazën për zhvillimin e përgjigjeve të duhura ndaj rrishtit.
- **Aktivite e kontrollit-** menaxhimi i veprimeve nëpërmjet politikave dhe procedurave krijon arrijtjen e objektivave dhe përgjigjen ndaj risqeve në sistemin e kontrollit të brendshëm i cili përfshin sistemin informativ të njesitë.
- **Informimi dhe komunikimi-** menaxhimi i informacionit cilësor nëpërmjet të cilit personeli komunikon dhe përdor për të mbështetur sistemin e KB.
- **Monitorimi-** menaxhimi i aktiviteteve themlon dhe vepron për të vlerësuar cilësinë e performancës me kalimin e kohës dhe për të zgjidhur menjëherë gjetjet e auditimeve dhe inspektimeve të tjera.¹²

Figura 3. Komponentët e KB

¹² Public Internal Financial Control. Evidence from Albania, Almida Kafia, 2015

Burimi: <http://www.finac.org.rs/>

Në përgjithësi, të gjithë komponentët dhe parimet janë relevante për krijimin e një sistemi efektiv të KB. Në rrethana të rralla, mund të ketë një situatë operative ose rregullator në të cilën menaxhimi ka përcaktuar që një parim nuk është relevant për njësinë për të arritur objektivat e tij dhe për të adresuar rrizqet që lidhen me të. Nëse menaxhimi përcakton që një parim nuk është relevant, ai e mbështet atë përcaktim me domunetacion që përfshinë arsyetimin se sin ë mungesë të këtij parimi komponenti I lidhur mund të projektohet, zbatohet dhe operatohet në mënyrë efektive. Përveq kërkesave parësore, Libri i Gjelbër përmban edhe kërkesat e dokumentacioneve.¹³

¹³ Standardet e Kontrollit të Brendshëm në Zyrën e Auditimit të Qeverisë, Tiranë 2018

Perfundimi

Ato ndërmarrje në të cilat funksionon auditimi I brendshëm kanë më pak gjetje dhe rekomandime nga audituesit si rrjedhojë edhe pasqyrat financiare janë më të besueshme dhe ka më pak gabime dhe mashtrime.

Ato ndërmarrje që ju funksionon auditimit I brendshëm kanë efikasitet më të lartë.

Kontabilistët dhe audituesit duhet të jenë të përgaditur profesionalisht për të plotësuar nevojat e klientëve të tyre.

Auditimi I brendshëm është një proces I verifikimit për të reduktuar mashtrimet dhe gabimet brenda kompanisë.

Audituesi duhet të jetë një person me shumë përgjegjësi I cili vendimet duhet ti mere në bazë të njohurive profesionale, eksperiencës dhe trajnimeve që ka kryer.

Dikush duhet të kalojë përmes një baze me të gjërë përvojash teknike ashtu edhe të sjelljes për të qenë efektiv në funksionin veqanarisht në sektorin publik ku kontrollet janë ende të dobëta dhe pritjet e publikut janë jashtëzakonisht të mëdha.

Nëse audituesi I parandjenë mashtrimet ai si profesionalist që është duhet të investigojë edhe më shumë në lidhje me to e asesi të tërhiqet. Besimi është I mirë po kontrolli është akoma edhe më I mirë.

Auditimi si proces rrit besueshmërinë e pasqyrave financiare dhe me rritjen e besueshmërisë rritet edhe bashkëpunimi në mes partnerëve siq janë investitorët, kreditorët etj.

Auditimi është një gjenerator I zhvillimit të ndërmarrjeve.

Drejtimi dhe përdoruesit e tjerë të pasqyrave financiare e shohin ndikimin e auditimit nëpërmjet funksionimit të mirë të kontrollit të brendshëm dhe proceseve tjera brenda ndërmarrjes.

Auditimi I brendshëm ofron siguri objektive I cili është I dizajnuar për të shtuar vlerën dhe për të përmirësuar veprimet e organizatës.

Ndryshimet e shpejta në natyrën e biznesit kanë sjellë nevojën për siguri dhe kontroll të vazhdueshëm për të parandaluar rreziqet që mund ti kanosen kompanisë.

Përgjegjësia e audituesit është që të tregojë se sa menaxhimi ka prezantuar në mënyrë të drejtë dhe të plotë informacionin në pasqyrat financiare.

Një funksion i kontrolluar i auditimit të brendshëm mund të luajë një rol jetësor në procesin e qeverisjes dhe llogaridhënjes së institucioneve të sektorit publik.

Organet drejtuese dhe menaxhmenti në sektorin publik kanë nevojë që shprehjet e auditimit të brendshëm të jenë efektive dhe efikase.

Legjitimiteti i veprimtarisë së auditimit të brendshëm dhe misioni i tij duhet të kuptohet dhe të mbështetet nga menaxhmenti i lartë i subjekteve qeveritare për të rritur efektivitetin e tij në promovimin e qeverisjes së mirë, kontrollit dhe sistemeve të menaxhimit të rrezikut në sistemin publik.

Referencat

Internal Auditing in the Public Sector, Thomas Asare, 2009

Roli dhe rëndësia e auditimit në ngritje të efikasitetit në ndërmarrje, Fatmir Mehmeti, 2018

Factors that Contribute to the Effectiveness of Internal Audit in Public Sector

<https://pdfs.semanticscholar.org>

Internal Audit Types, University Audit Services, 2018

Revizija i Kontrola 2012 Doc. dr Milanka Aleksić

INTERNAL CONTROL AND AUDIT AT LOCAL LEVELS <http://documents.worldbank.org>

Raporti ROSC Kosovo 2012

Prof.As.Dr. Skender Kërquku, Auditimi, Tiranë, 2012

81321 – Përdorimi i deklaramit “Në përputhje me Standardet Ndërkombëtare për Praktikën Profesionale të Auditimit të Brendshëm”

2060 – Raportimi në Menaxhimin e Lartë dhe në Bord

Standardi 1311 - Vlerësimet e Brendshme IIA 2017

REMITTANCES - IMPORTANCE AND EFFECT IN THE ECONOMY - THE CASE OF KOSOVO

Dr.sc. Agim BERISHA

Kolegji Biznesi, Fakulteti Ekonomik

email: agim.berisha74@hotmail.com

Abstract: Remittances sent by the Kosovo Diaspora have been and remain an important source of income for households in Kosovo. The paper addresses issues related to the remittances of the Kosovar diaspora, including the analysis of their economic effect before and during Covid19.

In different periods, remittances from the diaspora have played an important role in economic terms, especially remain an important source of finance for the household in Kosovo. Given that Kosovo after the last war, remains among the countries with low level of development and high unemployment, the importance and economic effect of remittances of the Kosovar diaspora has been and remains of particular importance, affecting consumption and well-being of families in Kosovo. Diaspora plays an important role in Kosovo's economy by sending remittances, presenting an important potential not only for households but also for Kosovo's economy in general. For sending their means, the diaspora uses different ways, which are generally formal and informal ways of sending money.

Key concepts: Remittances, GDP, Kosovo diaspora, Covid19, formal and informal routes.

REMITANCAT- RËNDËSIA DHE EFEKTI NË EKONOMI- RASTI I KOSOVËS

Dr.sc. Agim BERISHA

Kolegji Biznesi, Fakulteti Ekonomik

email: agim.berisha74@hotmail.com

Abstrakt: Remitencat e dërguara nga diaspora e Kosovës kanë qenë dhe mbeten një burim i rëndësishëm i të ardhurave për familjet në Kosovë. Punimi trajton çështjet që kanë të bëjnë me remitencat e diasporës kosovare, duke përfshirë analizën e efektit të tyre ekonomik para dhe gjatë Covid19.

Në periudha të ndryshme, remitencat nga diaspora kanë luajtur një rol të rëndësishëm në aspektin ekonomik, veçanërisht mbeten një burim i rëndësishëm financimi për ekonomitë familjare në Kosovë. Duke qenë se Kosova pas luftës së fundit, mbetet ndër vendet me nivel të ulët të zhvillimit dhe papunësi të lartë, rëndësia e veçantë dhe efekti ekonomik i remitencave të diasporës kosovare ka qenë dhe mbetet i një rëndësie të veçantë, duke ndikuar në konsumin dhe mirëqenien e familjeve në Kosova.

Diaspora luan rol të rëndësishëm në ekonomin e Kosovës përmes dërgimit të remitencave duke paraqitur një potencial të rëndësishëm jo vetëm për ekonominë familjare por edhe në përgjithësi për ekonominë e Kosovës. Për dërgimin e mjeteve të tyre diaspora shfrytëzon rrugë të ndryshme që në përgjithësi janë rrugët formale dhe joformale të dërgimit të parave.

Konceptet kryesore: Remitancat, BPV, diaspora e Kosovës, Covid19, rrugë formale dhe joformale.

1.Hyrja

Në kuadër të punimit trajtohen çështje të cilat kanë të bëjnë me remitencat e diasporës kosovare, rëndësinë e tyre për ekonominë familjare në Kosovë, format e dërgimit dhe efekti ekonomik para dhe gjatë Pandemisë Covid 19. Diaspora Kosovare është e shpërndarë në shtete të ndryshme, pjesa më e madhe e tyre janë të përqendruar në vendet e Evropës Perëndimore. Remitencat nga diaspora padyshim mbesin një burim i rëndësishëm i financave për ekonominë familjare në Kosovë. Dërgimi i mjeteve financiare nga diaspora në Kosovë vijnë përmes rrugëve të ndryshme që në përgjithësi përdoren rrugët formale dhe joformale të dërgimit të parave.

Marr parasysh nivelin e ulët zhvillimor në vend, shkallën e lartë të papunësisë, deficitin në bilancin tregtar, rëndësia dhe efekti ekonomik i remitencave të diasporës kosovare ka qenë dhe mbetet i një rëndësie të veçantë kryesisht në konsumin dhe mirëqenien e familjeve pranuese në Kosovë. Në këtë punim objektivat kryesore konsistojnë në:

- Analizën e ecurisë së remitencave viteve të fundit në Kosovë.
- Analiza e rëndësisë dhe efekti ekonomik i remitencave në Kosovë.

2.Metodologjia e përdorur

Për finalizimin e këtij punimi, materiali i paraqitur ka mbështetje përfshirë literaturën shkencore, si dhe raporte e publikime nga Banka Qendrore e Kosovës, ku trajtohen çështje të lidhura me remitencat, përkatësisht ndikimi dhe efekti ekonomik i remitencave në Kosovë para dhe gjatë Pandemisë Covid19. Po ashtu është përdorur burimi statistikor vendas, metoda e analizës dhe sintezës, tabelore dhe grafike veçmas, metoda krahasuese, etj.

3.Rishikimi i literaturës

Për shumë kosovarë kushtet e pafavorshme politike dhe ekonomike ishin nxitje për emigrim në vendet e tjera. Emigrimi nga Kosova ka filluar në fund të viteve të 60-ta dhe fillim të viteve të 70-ta dhe mund të ndahet në katër faza:¹⁴

- 1) 1960-1988;
- 2) 1989-1997;

¹⁴ Instituti Riinvest (2007). Diaspora dhe politikat e migracionit, Prishtinë, fq, 27.

- 3) Grupi i refugjatëve të luftës së vitit 1998-99 dhe
- 4) 2000---

Shumica e emigrantëve janë të koncentruar në vendet e Bashkimit Evropian dhe në vendet tjera më të zhvilluara të Evropës e Botës. Dërgesat e emigrantëve kanë ndikim në proceset ekonomike dhe shoqërore në Kosovë, veçmas në vlerën e konsumit të popullsisë.¹⁵

Diaspora luan rol shumë të madh në zhvillimin ekonomik të Kosovës, nëpërmjet kontributit material (remitencave) dhe formave të ndihmave tjera.¹⁶ Diaspora paraqet një potencial të rëndësishëm dhe faktorë mbështetës të zhvillimit të qëndrueshëm të Kosovës në të ardhmen. Për dërgimin e mjeteve të tyre emigrantët shfrytëzojnë rrugë të ndryshme që në përgjithësi ndahen në dy grupe kryesore:¹⁷ rrugët formale dhe joformale të dërgimit të parave. Gjatë transferit përmes kanaleve jozyrtare emigrantët kanë shfrytëzuar dy rrugë kryesore: i kanë dërguar mjetet vet personalisht gjatë vizitave në vendlindje, apo mënyra tjetër përmes të afërmeve e miqve të tyre.¹⁸

4.Rezultate dhe diskutime

Remitencat nga jashtë konsiderohen kontribuues i rëndësishëm për mirëqenien e familjeve kosovare. Remitencat paraqesin burim të rëndësishëm të investimeve private dhe përbëjnë element shumë të rëndësishëm të kërkesës agregate, sepse ndikojnë në rritjen e konsumit.

Me fjalë tjera, duke mos u përqendruar në analizë komplekse empirike, përfshirë rëndësinë dhe efektet e remitencave në ekonomin e Kosovës, në tabelën e mëposhtme paraqitet ecuria e remitencave në periudhën 2007-2021.

Tabela 1:

Ecuria e remitencave të dërguara në Kosovë në periudhën 2007-2021

-në milionë

Vitet	Remitencat (dërgesat e diasporës)
2007	588.5
2008	608.1
2009	585.7
2010	584.3
2011	492.5
2012	516.4
2013	573.4
2014	622.3
2015	655.5

¹⁵ Limani, Musa (2013). Makroekonomia, Prishtinë, fq, 222.

¹⁶ Limani, Musa (2018). Ekonomia e Kosovës, Prishtinë, fq, 335.

¹⁷ Banka Qendrore e Kosovës (2013). Analizë mbi Mënyrat e Dërgimit të Remitencave në Kosovë, Prishtinë, fq, 19.

¹⁸ Po aty, fq, 23.

2016	691.0
2017	759.2
2018	800.6
2019	851.7
2020	980.0
2021	1,153.4

Burimi: Banka Qendrore e Kosovës, Buletini Mujor Statistikor Nr. 248, Prishtinë, 2022, fq. 96.

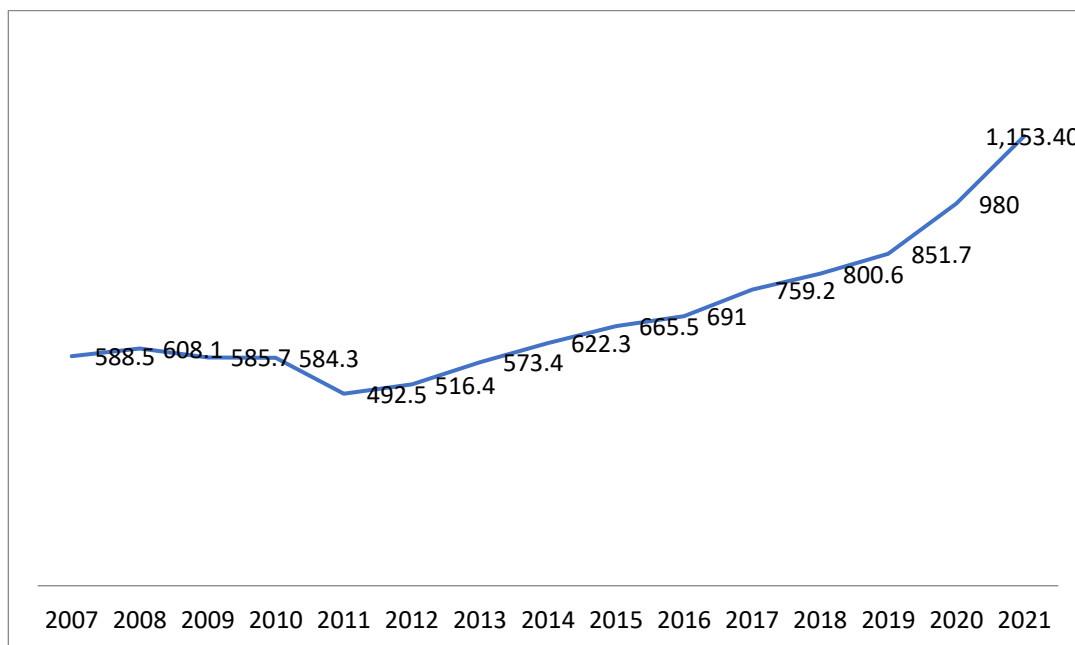

Figura 1: Ecuria e remitencave të dërguara në Kosovë në periudhën 2007-2021

Nga tabela dhe grafiku vërehet ecuria e remitencave të dërguara në Kosovë përfshirë periudhën 2007-2021. Në vitin 2007 remitencat e dërguara në Kosovë ishin në vlerë prej 588.5 milionë euro, duke pasur ecuri të rënies në vitin 2011, ndërsa viteve në vijim ecuri të rritjes duke arritur në vitin 2021 në vlerë prej 1.1 miliardë euro.

Remitencat dhe efekti në ekonomi në Kosovë

Kapitali i diasporës ka luajtur dhe luan një rol të rëndësishëm në burimet financiare të popullsisë së Kosovës, pasi një pjesë të kursimeve të tyre ua dërgojnë familjarëve të tyre në Kosovë. Remitencat paraqesin burim shumë të rëndësishëm të të hyrave të popullsisë së Kosovës. Remitencat në Kosovë kanë qenë dhe vazhdojnë të mbeten burim i rëndësishëm i të ardhurave për ekonomitë familjare në Kosovë nga të cilat sigurojnë një pjesë të madhe të konsumit final. Në këtë kuadër, remitencat (dërgesat e parave nga diaspora) paraqesin një vlerë të caktuar të investimeve private duke përbërë një element të

rëndësishëm të kërkesës agregate, sepse ndikojnë në rritjen e konsumit. Padyshim, mërgata kosovare e shpërndarë në vende të ndryshme të botës përmes remitencave (mjeteve financiare) të dërguara familjeve në Kosovë, ndikojnë në rritjen e konsumit dhe standardit jetësor, në zbutjen e varfërisë dhe zvogëlimin e problemeve sociale, si dhe përmes investimeve ekonomike në zhvillimin ekonomik të Kosovës. Pra, diaspora kosovare në periudha të ndryshme ka luajtur rol të rëndësishëm duke siguruar një burim të rëndësishëm të financave për ekonominë e Kosovës. S'ka dyshim që, diaspora ka qenë dhe vazhdon të mbetet një potencial i rëndësishëm dhe mbështetës në zhvillimet në aspektin ekonomik në Kosovë.

Treguesi më i rëndësishëm ekonomik në Sistemin e Llogarive Kombëtare është Bruto Produkti Vendor (BPV), i cili paraqet performancën e ekonomisë së një shteti në një periudhë të caktuar (Agjencia e Statistikave të Kosovës, Seria 4, Statistikat e Llogarive Kombëtare, Bruto Produkti Vendor TM2 2020, Prishtinë, 2020).

Në tabelën në vijim pasqyrohet Bruto Produkti Vendor-BPV në Kosovë përfshirë periudhën 2019-2021.

Tabela 2:

Bruto Produktit Vendor në Kosovë para pandemisë covid19 dhe gjatë pandemisë covid19

-(000) euro

Vitet	Bruto Produkti Vendor
2019	6,988,873
2020	6,679,352
2021	7,484,502

Burimi: Agjencia e Statistikave e Kosovës, Seria 5: Statistikat e Llogarive Kombëtare, Bruto Produkti Vendor (BPV) sipas aktiviteteve ekonomike dhe me qasjen e shpenzimeve 2008-2020, Prishtinë, 2021, fq, 7. Agjencia e Statistikave e Kosovës, Statistikat e Llogarive Kombëtare, Bruto Produkti Vendor TM1 2022, Prishtinë, 2022, fq,7.

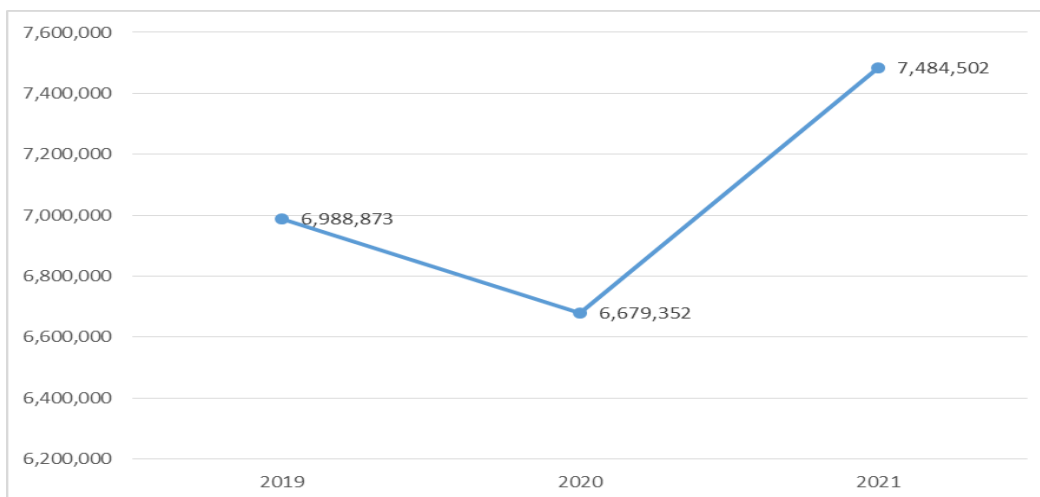

Figura 2: Bruto Produktit Vendor në periudhën e viteve 2019-2020

Nga tabela dhe grafiku, mbi ecurinë e BPV-së, në periudhën e viteve 2019-2021, shihet se vlera e BPV-së ka pasur trend të rënies në vitin 2020 krahasuar me vitin paraprak 2019, kjo si rezultat i masave dhe kufizimeve në ekonomi në periudhën e pandemisë covid19. Gjatë periudhës 2019-2020, Bruto Produkti Vendor ka pasur trend të rënies nga 6.9 miliardë euro sa ishte në vitin 2019, në 6.6 miliardë euro në vitin 2020, ndërsa duke pasur ecuri të rritjes në vitin 2021 duke arritur në vlerë prej 7.4 miliardë euro.

Në tabelën në vijim pasqyrohet norma reale e BPV në Kosovë në periudhën 2019-2021.

Tabela 3:

BPV- Norma reale e rritjes në Kosovë në periudhën 2019- 2021

Vitet	2019				2020				2021			
	I	II	III	IV	I	II	III	IV	I	II	III	IV
Norma reale e rritjes së BPV-së %	4.24	4.13	4.38	3.94	0.26	-12.73	-7.73	0.10	4.12	16.77	14.53	6.36

Burimi: Agjencia e Statistikave e Kosovës, Seria 4: Statistikat e Llogarive Kombëtare, Bruto Produkti Vendor TM4 2021, Prishtinë, 2020, fq. 3. Agjencia e Statistikave e Kosovës, Statistikat e Llogarive Kombëtare, Bruto Produkti Vendor TM1 2022, Prishtinë, 2022, fq. 5.

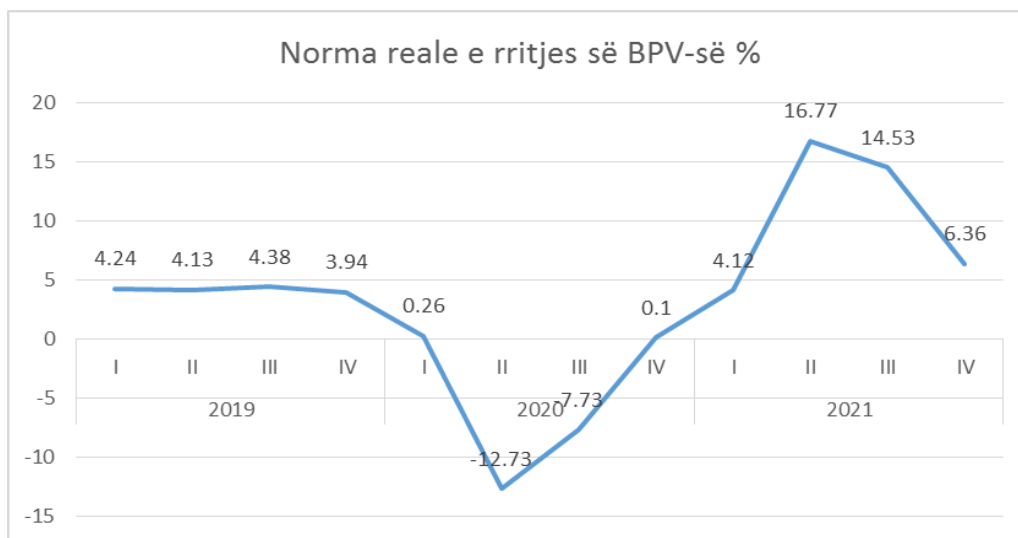

Figura 3: BPV-Norma reale e rritjes në periudhën 2019-2021.

Ritmi i rritjes së ekonomisë përfaqëson normën me të cilën rritet GDP reale (Rudiger Dornbusch, Stanley Fischer, Makroekonomia, Përkthyer: Dr. Marta Muço, Dr.Sulo Hadëri, Dituria, Tiranë, 2000). Rritja ekonomike nuk arrihet asnjëherë me një koeficient rritës konstant. Në kuadër të tabelës dhe grafikut pasqyrohet trendi i normës së rritjes reale të BPV-së në Kosovë përgjatë periudhës 2019-2020 dhe 2021. Rritja reale e BPV-së në vitin 2019 në TM4 ishte 3.94%, duke pasur rënie në vitin 2020 në TM2 në -12.73% dhe në TM3 në -7.73% kjo si rezultat i masave dhe kufizimeve në ekonomi me fillimin e pandemisë covid19, ndërsa në fund të vitit 2020 dhe në vitin 2021 me heqjen e masave dhe kufizimeve në ekonomi (hapja e ekonomisë) është reflektuar edhe në trendet e rritjes ekonomike duke arritur në TM4 2021 me normë të rritjes të BPV prej 6.36%.

Tabela 4: Remitencat dhe BPV në Kosovë 2019-2021

	Remitencat	BPV	Raporti remitencat/BPV (%)
2019	851,700,000	6,988,873,000	13.0%
2020	980,000,000	6,679,352,000	15.0%
2021	1,153,400,000	7,484,502,000	16.0%

Burimi: Banka Qendrore e Kosovës, Buletini Mujo Statistikor Nr. 248, Prishtinë, 2022, fq. 96. Agjencia e Statistikave e Kosovës, Statistikat e Llogarive Kombëtare, Bruto Produkti Vendor TM1 2022, Prishtinë, 2022, fq. 5.

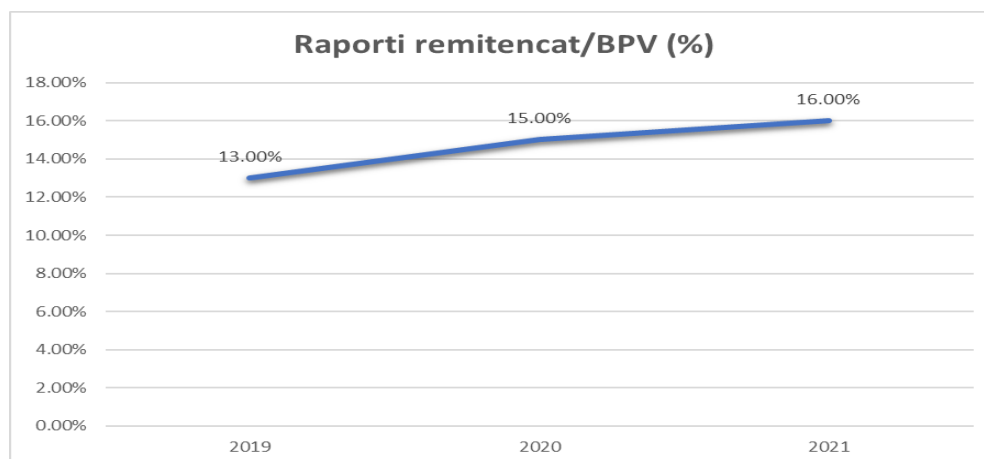

Figura 4: Raporti remitencat/BPV në Kosovë 2019-2021

Vështruar tabelen dhe grafikun sa i përket raportit remitencat/BPV vërehet, se remitencat kanë një ecuri në rritje të pjesëmarrjes në BPV. Në vitin 2019 pjesëmarrja e remitencave në BPV ishte 13% duke u rritur pjesëmarrja e remitencave në BPV në vitin 2021 në 16%.

Kosova që nga paslufta vazhdon të ketë nivel të ulët të rritjes ekonomike, normë të lartë të papunësisë dhe deficit të lartë tregtar. Marr parasysh këtë tregues, ekonomia e Kosovës veçmas ekonomitë familjare vazhdojnë të kenë varësi në masë të madhe nga remitencat e dërguara nga diaspora kosovare.

Remitencat janë zakonisht të ndjeshme dhe ndikohen ndaj kushteve ekonomike të vendeve nga të cilat ato burojnë, të cilat mund të jenë dobët të lidhura me ngjarjet në shtetin përfitues. Padyshim që, remitencat kanë tendencë të rriten (zvogëlohen) kur kushtet në shtetet përfituese keqësohen (përmirësohen). Me fjalë tjera, vështruar nga aspekti ekonomik remitencat kanë varësi të drejtpërdrejtë ndaj rrjedhave ekonomike dhe kushteve tjera në shtetin përfitues. Pandemia Covid19 e filluar në Kinë në fund të vitit 2019 dhe e cila përfshiu pothuajse të gjitha vendet e botës në fillim të vitit 2020, kështu që edhe Kosova u përfshi nga kjo pandemi duke filluar nga muaji Mars 2020. Nisur nga kjo, Pandemia Covid19 që ka përfshirë botën, padyshim që ka ndikuar në gjendjen financiare të emigrantëve kosovar duke ndikuar drejtpërdrejtë edhe në remitencat (mjetet financiare) të dërguara nga diaspora në Kosovë.

Tabela 5: Remitancat e dërguara në Kosovë para Pandemisë dhe fillimi Pandemisë Covid19

-në milionë euro

Viti	Totali	Bankat Komerciale	Agjencionet për transferim parave	Të tjera
Janar-Shkurt 2020	123.7	14.8	64.1	44.9
Mars-Prill 2020	122.0	16.1	92.7	13.8

Burimi: Banka Qendrore e Kosovës. (2020). Buletini Mujor Statistikor Nr. 224, Prishtinë, fq. 99.

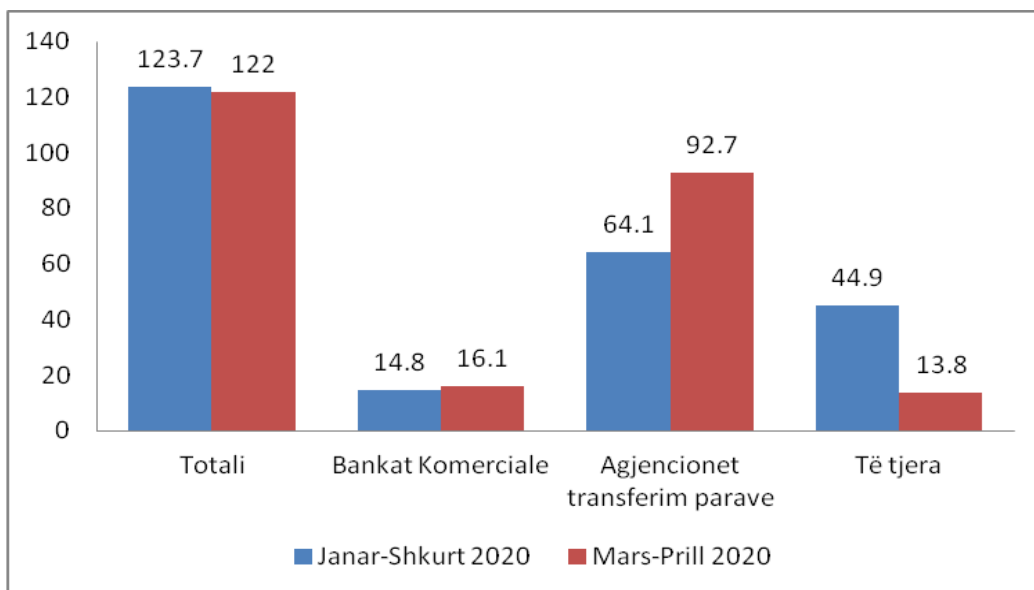

Figura 5: Remitancat e dërguara në Kosovë para Pandemisë dhe gjatë Pandemisë Covid19

Nga tabela dhe grafiku pasqyrohet ecuria e remitencave të dërguara në Kosovë nga diaspora përfshirë periudhën para pandemisë Covid19 dhe fillimin e pandemisë Covid19 në Kosovë. Në periudhën Janar-Shkurt 2020 para fillimit të pandemisë Covid19, shihet se remitencat e dërguara në Kosovë ishin në vlerë prej 123.7 milionë euro, ndërsa në periudhën Mars-Prill 2020 me fillimin e pandemisë Covid19 ishin në vlerë prej 122.0 milionë euro. Krahasuar ecurinë e remitencave të dërguara para dhe gjatë pandemisë Covid19, shihet se në periudhën Mars-Prill 2020 me fillimin e pandemisë Covid19 në Kosovë kishte rënie të lehtë të remitencave të dërguara në Kosovë, krahasuar me periudhën Janar-Shkurt 2020 para fillimit të pandemisë Covid19 në Kosovë.

Tabela 6: Remitancat dhe kanalet e dërgimit për periudhën Janar-Qershor 2019 (para pandemisë) dhe Janar-Qershor 2020 (gjatë pandemisë)

-në milionë euro

Viti	Totali	Bankat Komerçiale	Agjencionet për transferim parave	Të tjera
Janar 2019	56.4	9.0	27.0	20.4
Shkurt 2019	56.6	5.6	30.5	20.5
Mars 2019	71.7	9.1	36.6	26.0
Prill 2019	68.8	9.4	34.5	24.9
Maj 2019	78.4	7.6	42.4	28.4
Qershor 2019	73.5	9.9	37.0	26.6

Janar-Qershor 2019	405.4	50.6	208.0	146.8
Janar-Dhjetor 2019	851.7	123.0	420.1	308.5
Janar- 2020	62.3	10.1	29.6	22.6
Shkurt-2020	63.3	5.9	34.5	22.9
Mars-2020	61.7	7.3	41.2	13.8
Prill 2020	60.3	8.8	51.5	---
Maj 2020	104.0	15.4	88.6	---
Qershor 2020	81.6	11.3	59.0	---
Janar-Qershor 2020	433.2	58.8	304.4	59.3
Janar-Dhjetor 2020	980.0	141.3	672.0	166.6

Burimi: Banka Qendrore e Kosovës. (2020). Buletini Mujor Statistikor Nr. 224, Prishtinë, fq. 99.
 Banka Qendrore e Kosovës. (2020). Buletini Mujor Statistikor Nr. 226, Prishtinë, fq. 99.
 Banka Qendrore e Kosovës. (2020). Buletini Mujor Statistikor Nr. 212, Prishtinë, fq. 99.

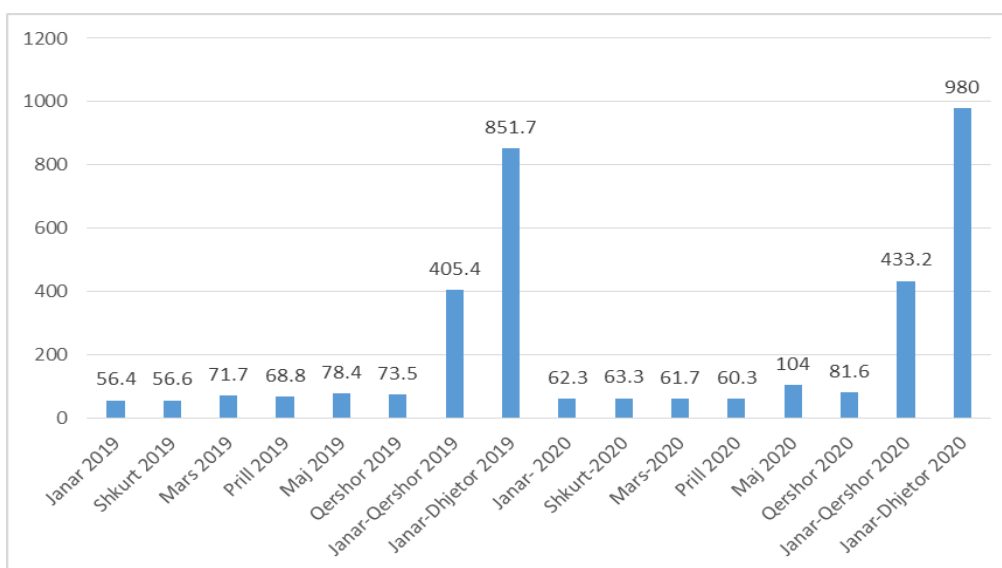

Figura 6: Ecuria e remitancave për periudhën Janar-Qershor 2019 dhe Janar-Qershor 2020

Duke analizuar remitencat e dërguara nga Diaspora në Kosovë dhe duke krahasuar periudhën e njëjtë të vitit 2019 me periudhën e vitit 2020, nga tabela Nr.3, pasqyrohet ecuria e remitencave të dërguara në Kosovë për periudhën Janar-Dhjetor 2019 (para pandemisë Covid19) dhe Janar-Dhjetor 2020 (gjatë pandemisë Covid19). Remitencat e dërguara në Kosovë në Periudhën Janar-Qershor 2019 ishin në vlerë prej 405.4 milionë euro, ndërsa në periudhën Janar-Dhjetor 2019 ishin në vlerë 851.7 milionë euro, kurse në periudhën Janar-Qershor 2020 ishin në vlerë prej 433.2 milionë euro dhe periudhën Janar-Dhjetor 2020 ishin në vlerë prej 980.0 milionë euro, duke pasur rritje të remitencave të dërguara në Kosovë. Në vitin 2020, para fillimit të pandemisë Covid19 në Kosovë, gjatë muajve Janar-Shkurt 2020 ka pasur një rritje të remitencave prej 11% krahasuar me periudhën e njëjtë të vitit paraprak (2019) janar-Shkurt 2019, ndërsa në muajin Mars 2020 pati një rënie të remitencave prej rreth 14%, krahasuar me muajin Mars 2019. Remitencat në muajin Mars 2020 ishin 61.7 milionë euro kundrejt 71.7 milionë euro në muajin Mars 2019. Rënie kjo, që mund të jetë si rezultat i fillimit të pandemisë Covid19 në Kosovë dhe ndikimit të saj në vendet tjera dhe në ekonominë e vendeve ku jetojnë dhe punojnë diaspora Kosovare duke pasur efekt edhe në dërgimin e remitencave nga diaspora në Kosovë në periudhën e fillimit të pandemisë Covid19.

Në Kosovë me vendimit të Qeverisë së Kosovës masat e para emergjente për parandalimin e përhapjes së Pandemisë Covid19 janë marrur në Muajin Mars 2020. Në tabelën e mëposhtme pasqyrohen remitencat e dërguara në Kosovë para Pandemisë (2019) dhe gjatë Pandemisë Covid19 (2020 dhe 2021).

Tabela 7: Remitancat dhe kanalet e dërgimit para dhe gjatë pandemisë Covid19

-në milionë euro

Viti	Totali	Bankat Komerçiale	Agjencitë për transferimin e parave	Të tjera
2019	851.7	123.0	420.1	308.5
2020	980.0	141.3	672.0	166.6
2021	1,153.4	178.8	664.1	310.5

Burimi: Banka Qendrore e Kosovës, Buletini Mujor Statistikor Nr. 248, Prishtinë, 2022, fq. 96.

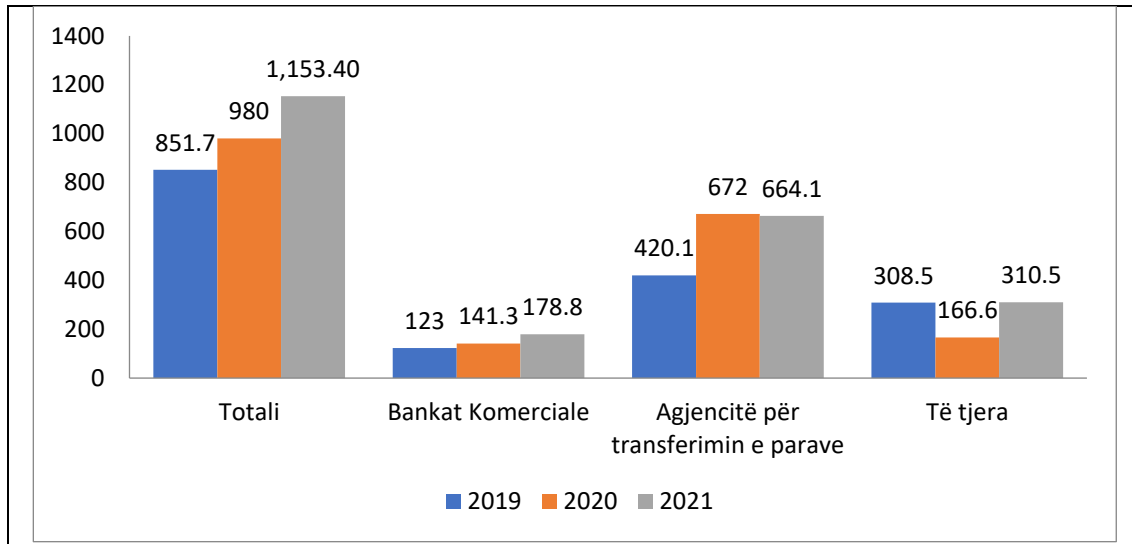

Figura 7: Remitencat dhe kanalet e dërgimit para dhe gjatë pandemisë Covid19

Vështruar tabelën dhe grafikun lidhur me ecurinë e remitencave të dërguara në Kosovë në periudhën 2019-2021, përkatësisht periudhën e dërgimit të remitencave në Kosovë para pandemisë Covid19 dhe gjatë pandemisë Covid19, vërehet se përkundër masave të kufizimeve në ekonominë e vendeve të ndryshme, remitencat e dërguara në Kosovë kishin ecuri të rritjes në vitin 2020 krahasuar me vitin 2019 para fillimit të pandemisë Covid19.

Kështu që, në vitin 2019 para fillimit të pandemisë Covid19, remitencat e dërguara në Kosovë ishin 851.7 milionë euro, duke pasur gjatë periudhës së pandemisë Covid19 ecuri të rritjes remitencat e dërguara, kështu në vitin 2020 ishin në vlerë prej 980.0 milionë euro, ndërsa gjatë vitit 2021 në 1,1 miliardë euro.

5.Përfundimi-Konkluzionet dhe rekomandime

Në këtë punim analizohet ndikimi dhe efekti ekonomik i remitencave para dhe gjatë pandemisë Covid 19 në Kosovë. Padyshim vazhdon të mbetet rëndësia e remitencave të diasporës kosovare për ekonominë familjare në Kosovë, duke qenë burim i rëndësishëm i të ardhurave dhe efekti i drejtpërdrejtë i tyre për konsumin e ekonomive familjare në Kosovë.

Duke pasur parasysh se Kosova ka nivel të ulët të prodhimit vendor dhe të rritjes ekonomike, si dhe normë të lartë të papunësisë, në këtë kuadër rëndësia dhe efekti i remitencave të diasporës kosovare ka qenë dhe mbetet i një rëndësie të veçantë për ekonominë familjare dhe ekonominë në përgjithësi në Kosovë.

Në kuadër të punimit dhe analiza që kemi bërë lidhur me ndikimin dhe efektin ekonomik të remitencave para dhe gjatë pandemisë Covid19 në Kosovë, paraqesim disa nga konkluzionet dhe rekomandimet:

- Remitenecat e dërguara të diasporës paraqesin një burim të rëndësishëm të të ardhurave për ekonomitë familjare, duke pasur ndikim dhe efekte ekonomike gjithsesi në mirëqenien e familjeve në Kosovë.
- Remitenecat (dërgesat e parave nga diaspora) mbeten burim i rëndësishëm financiar dhe një element ndikues i rëndësishëm i kërkesës agregate, duke ndikuar në nivelin e konsumit dhe në standardin jetësor të ekonomive familjare në Kosovë.
- Diaspora paraqet një potencial të rëndësishëm për ekonomitë familjare dhe për ekonominë e Kosovës në përgjithësi.
- Remitenecat e dërguara në Kosovë duhet orientuar kryesisht në investime në sektorin privat në ekonomi.

Literatura:

1. Agjencia e statistikave të Kosovës (2013). Studimi mbi Remitenecat në Kosovë, Prishtinë.
2. Agjencia e Statistikave e Kosovës (2021). Statistikat e llogarive Kombëtare, Bruto Produkti Vendor (BPV) sipas aktiviteteve ekonomike dhe me qasjen e shpenzimeve 2008-2020, Prishtinë.
3. Agjencia e Statistikave e Kosovës (2021). Statistikat e llogarive Kombëtare, Bruto Produkti Vendor TM4 2020, Prishtinë.
4. Agjencia e Statistikave e Kosovës (2019). Statistikat Ekonomike, Repertori Statistikor mbi Ndërmarrjet Ekonomike në Kosovë TM1, TM2, TM3, TM4, Prishtinë.
5. Agjencia e Statistikave e Kosovës (2021). Statistikat Ekonomike, Repertori Statistikor mbi Ndërmarrjet Ekonomike në Kosovë TM1, TM2, TM3, TM4 2020, Prishtinë.
6. Agjencia e Statistikave e Kosovës (2021). Statistikat Sociale, Anketa e fuqisë punëtore, TM3-2020, Prishtinë.
7. Banka Qendrore e Kosovës (2021). Vlerësimi Tremujor i Zhvillimeve Makroekonomike, Nr.35, Tremujore II/2021, Prishtinë.
8. Agjencia e Statistikave e Kosovës (2022). Statistikat e llogarive Kombëtare, Bruto Produkti Vendor TM1 2022, Prishtinë.
9. Banka Qendrore e Kosovës (2022). Buletini Mujor Statistikor Nr. 248, Prishtinë.
10. Banka Qendrore e Kosovës (2020). Buletini Mujor Statistikor Nr. 226, Prishtinë.
11. Banka Qendrore e Kosovës (2020). Buletini Mujor Statistikor Nr. 223, Prishtinë.
12. Banka Qendrore e Kosovës (2019). Buletini Mujor Statistikor Nr. 212, Prishtinë.
13. Banka Qendrore e Kosovës (2013). Analizë mbi Mënyrat e Dërgimit të Remitancave në Kosovë, Prishtinë.
14. Limani, Musa. (2013). Makroekonomia, Prishtinë.
15. Limani, Musa. (2018). Ekonomia e Kosovës, Prishtinë.
16. USAID, UNDP (2010). Studimi i Remitencave në Kosovë 2010, Prishtinë.
17. Instituti Riinvest (2007). Diaspora dhe politikat e migracionit, Prishtinë.